

ADAM WŁODARSKI

<https://orcid.org/0000-0003-4494-1956>

Uniwersytet Warszawski

WZROST I STAGNACJA GOSPODARKI CHŁOPIEJSZEJ. PRZYPADEK STAROSTWA CHMIELNICKIEGO W XVIII W.*

Zarys treści: Nowożytne starostwo chmielnickie funkcjonowało w ramach gospodarki chłopskiej. W obrębie tej struktury od XVI do XVIII w. doświadczyło dwóch fluktuacji. Pierwszą z nich, trwającą od XVI do przełomu XVII i XVIII w., określono mianem „koniunktury tatarskiej”, ponieważ przede wszystkim za sprawą najazdów ordy wcześniejszy gwałtowny wzrost gospodarczy przerodził się w jeszcze głębszy kryzys. Drugą fluktuację, trwającą od początku XVIII do połowy XIX w., nazwano „koniunkturą maltuzjańską”, ponieważ tym razem żywiłowy wzrost gospodarczy ustąpił miejsca długotrwałej stagnacji, czego przyczyną było działanie prawa zmniejszających się przychodów.

The content outline: The early modern Khmilnyk (Chmielnik, Хмільник) Starosty was based on peasant economy. In the period between the sixteenth and the eighteenth century, the structure experienced two fluctuations. The earlier, taking place from the sixteenth century until the turn of the eighteenth century, was referred to as the “Tatar conjuncture,” due to the impact of the attacks of the Orda which converted the previous sudden economic growth into an exceptionally deep crisis. The second fluctuation, which occurred from the early eighteenth century to the mid-nineteenth century, came to be known as the “Malthusian conjuncture,” with dynamic economic development giving way to long-lasting stagnation resulting from the law of diminishing returns.

Słowa kluczowe: historia gospodarcza, starostwo chmielnickie, Podole, Ukraina, gospodarka chłopska, pogranicze, neomaltuzjanizm

Keywords: economic history, Khmilnyk (Chmielnik, Хмільник) Starosty, Podolia, Ukraine, peasant economy, frontier, neo-Malthusianism

* Artykuł zawiera główne tezy pracy magisterskiej napisanej pod kier. prof. Dariusza Kołodziejczyka.

Wstęp

W artykule podjęto zagadnienie gospodarki starostwa chmielnickiego, gdzie w XVIII w. zachodziły procesy charakterystyczne dla Podola i całej ówczesnej Ukrainy Prawobrzeżnej. Podstawę źródłową rozważań stanowią lustracje z XVI–XVIII w. oraz inwentarze z lat 1739¹, 1763² i 1790³. Dostarczają one zasadniczych informacji na temat liczby gospodarstw chłopskich oraz wielkości realnego dochodu przynieszonego dzierżawcom i skarbowi. Dane statystyczne zostały uzupełnione analizą źródeł narracyjnych.

System ekonomiczny starostwa chmielnickiego w XVIII w. nie był tematem odrębnej monografii, chociaż nie pozostaje zagadnieniem zupełnie niezbadanym. Trochę uwagi poświęcili mu w swoich książkach o gospodarce magnackiej na osiemnastowiecznym Podolu Władysław Serczyk⁴ i Walentina Markina⁵. Kontakty handlowe starostwa chmielnickiego z Gdańskiem przeanalizował Zenon Guldon jako jeden z przykładów powiązań gospodarczych Ukrainy Prawobrzeżnej z rynkiem światowym w XVIII w.⁶ Wreszcie Mykoła Krikun napisał przyczynkowy artykuł o rozwoju demograficznym starostwa chmielnickiego w pierwszej połowie XVIII w.⁷

Przywołane prace zostały napisane w czasach, gdy wschodnioeuropejska wersja marksizmu stanowiła zarazem metodę badawczą, jak

¹ Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka (dalej: LNNBU), Oddział Rękopisów, zespół 141, Zbiór Aleksandra Czołowskiego (dalej: ACz), rkps 168. W swoich badaniach wykorzystałem dostępne on-line skany dokumentów przechowywanych w LNNBU.

² LNNBU, Oddział Rękopisów, zespół 4, Zbiór Rękopisów Biblioteki Baworowskich (dalej: BB), rkps 576.

³ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), LVI, sygn. C.2 III. Inwentarz dołączony do lustracji z 1789 r. (AGAD, ASK, XLVI, sygn. 13) podaje minimalnie mniejsze liczby osiadłości względem inwentarza z 1790 r., prawdopodobnie więc ten drugi jest dokładniejszy i dlatego opieram się na nim.

⁴ W. Serczyk, *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.

⁵ В. Маркина, *Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие)*, Киев 1961. W. Markina poruszyła tę problematykę również w kolejnym opracowaniu, powtarzając właściwie swoje dotychczasowe tezy odnośnie do starostwa chmielnickiego; też, *Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII ст.*, Киев 1971.

⁶ Z. Guldon, *Związki handlowe dóbr magnackich na prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w XVIII wieku*, Toruń 1966.

⁷ М. Крикун, *З історії заселення Подільського воєводства в першій половині XVIII ст.*, „Вісник Львівського університету. Серія історична” 2, 1965, s. 72–76.

i zadekretowany światopogląd. W książkach Markiny rzuca się w oczy uznanie leninowskiej interpretacji marksizmu za przekonujący projekt naukowy – w takiej perspektywie osiemnastowieczna Ukraina Prawobrzeżna staje się sceną rozkładu ustroju feudalnego⁸. Odmiennie postępowali Krikun, Serczyk i Guldon, którzy w czystej idiografii dostrzegli możliwość ucieczki od materializmu historycznego, a w ich twórczości można znaleźć co najwyżej rytualne nawiązania do klasyków myśli marksistowskiej. Jeszcze inni historycy badający gospodarkę Ukrainy Prawobrzeżnej w XVIII w. pisali o jej dziejach z punktu widzenia współczesności. Twórczość Aleksandra Baranowicza, opowiadającego o zniszczeniu Wołynia przez polskich magnatów i wyzwoleniu go przez wojska rosyjskie⁹, czy Opanasa Niesiełowskiego, chcącego dowieść tezy o podziale podolskiego chłopstwa na klasy w przededniu rozkułaczenia wsi ukraińskiej¹⁰, były szczególnie uwikłane w bieżącą politykę. Poza wymienionymi autorami warto jeszcze wspomnieć o Witoldzie Kuli, który wprowadzie nie zajął się tematyką ziem ukraińskich bezpośrednio, ale ich przypadek traktował jako sposób na weryfikację swojej oryginalnej, choć z ducha marksistowskiej, teorii ekonomicznej ustroju feudalnego. Jej główne twierdzenie mówi, że tendencje widoczne w gospodarce nowożytnej Rzeczypospolitej były wyrazem „tkwiących w ustroju sprzeczności, przede wszystkim sprzeczności klasowych”¹¹.

W tym miejscu proponuję inne ujęcie, które opiera się na modelu gospodarki chłopskiej, uznaniu ekonomicznej specyfiki regionów pogranicznych (*frontier*) oraz zastosowaniu wywodzącej się z doktryny neomaltuzjanizmu teorii wielkiego cyklu agrarnego.

Model gospodarki chłopskiej

Wizja funkcjonowania gospodarstwa chłopskiego stworzona przez Aleksandra Czajanowa na trwale weszła do kanonu nowoczesnych nauk społecznych¹². O żywotności jego poglądów chyba najlepiej świadczą kolejne próby ich przeformułowania. Jedną z takich prób podjął Daniel

⁸ В. Маркина, *Магнатское поместье...*, s. 232.

⁹ А. Баранович, *Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в.*, Москва 1955, s. 179.

¹⁰ О. Неселовський, *Наймита та наймички на Поділлі в XVIII ст. (Матеріяли до історії економіки Поділля)*, „Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти” 2, 1927, s. 23.

¹¹ W. Kula, *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, Warszawa 1983, s. 136.

¹² A. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, Homewood 1966.

Thorner, który zamiast zajmować się pojedynczym gospodarstwem chłopskim zbudował makroekonomiczny model „gospodarki chłopskiej”¹³. Aby jakaś gospodarka mogła zostać określona takim mianem, musi spełnić pięć kryteriów: 1) ponad połowa populacji pracuje w rolnictwie, 2) ponad połowa produkcji jest wytwarzana w rolnictwie, 3) ponad połowa produkcji rolniczej jest wytwarzana w ramach gospodarstw rodzinnych, 4) istnieje państwo terytorialne stojące w opozycji do systemów władzy opartych na pokrewieństwie, 5) istnieją miasta, a wraz z nimi stała relacja między życiem miejskim i wiejskim.

Spośród historyków największą uwagę na model gospodarki chłopskiej Thornera zwrócił Fernand Braudel, który dostrzegł w nim trwającą bez mała tysiąc lat strukturę dziejów Francji (od XI do XX w.)¹⁴. Tak długa historia idealnie pasowała do jego najsłynniejszej metody badawczej *longue durée*. Pragnąc uprościć swoje rozumowanie, Braudel podzielił model na dwie analityczne części: wiejską infrastrukturę oraz superstruktury. Wiejska infrastruktura jest podstawą całego życia gospodarczego. Jej istnienie determinują rytm świata naturalnego, przede wszystkim zmiany pór roku, oraz ziemia, na której uprawia się zboża i hoduje zwierzęta. Dopóki zima przynosi ze sobą niedostatek, chleb pozostaje najważniejszym produktem spożywczym, a koń służy za podstawowy środek transportu, trwa stary sposób życia¹⁵. Nad wsią wznoszą się superstruktury: miasta i państwo, a wraz z nimi regulacje prawne, najróżniejsze rodzaje wymiany, kredyt, przemysł, a nawet pierwsze fazy kapitalizmu. Rzecz jasna trzeba pamiętać o proporcjach – inne aktywności są jedynie wypami na morzu¹⁶. Między infrastrukturą a superstrukturą zachodzi nieprzewycięzalna sprzeczność. Wieś wciąż jest taka sama, podczas gdy aktywność ekonomiczna na wyższych szczeblach może się przeobrażać. Braudel sądzi, że giętkość superstruktur wynika z ich znacznie mniejszych rozmiarów w porównaniu do wiejskiego fundamentu gospodarki¹⁷. Podobny tok myślenia można zastosować w stosunku do nowożytnej Ukrainy Prawobrzeżnej i jej systemu gospodarczego¹⁸.

¹³ D. Thorner, *Peasant Economy as a Category in Economic History*, w: *Peasants and Peasant Societies. Selected Readings*, red. T. Shanin, Harmondsworth 1973, s. 202–218.

¹⁴ F. Braudel, *L'identité de la France*, t. 3: *Les Hommes et les Choses II*, Paris 1986.

¹⁵ Tamże, s. 173–174.

¹⁶ Tamże, s. 10.

¹⁷ Tamże, s. 183.

¹⁸ D. Thorner uznaje kryterium istnienia miast za spełnione, gdy zamieszkuje je 5% populacji lub 500 tys. osób. Można się zastanawiać nad tym, czy rzeczywiście 5% populacji nowożytnej Ukrainy Prawobrzeżnej żyło w miastach (nie wspominając już o 500 tys. osób). Niewątpliwie był to region agrarny. W 1775 r. „na ogólną liczbę

Starostwo chmielnickie na gospodarczej mapie nowożytnego świata

Wedle dotychczasowej historiografii Ukraina (Prawobrzeżna) w XVI–XVIII w. była regionem prawie całkowicie odciętym od rynku światowego¹⁹. W tym czasie możliwość eksportu zboża – bezspornie najważniejszego przedmiotu wymiany towarowej w czasach nowożytnych – nie wykraczała poza dorzecze Dniestru²⁰ oraz północno-zachodni Wołyń²¹. Z uwagi na brak odpowiednich rzek ziemie położone dalej na wschód były związane ze światem zewnętrznym jedynie poprzez handel towarami leśnymi oraz wołami. Właśnie ten obszar nazywam tutaj Ukrainą (Prawobrzeżną). Z administracyjnego punktu widzenia, z pewnością nie do końca adekwatnego, składałyby się na nią województwa: podolskie, wołyńskie, kijowskie i braclawskie, których terytorium dość dokładnie odpowiada trzem dziewiętnastowiecznym rosyjskim guberniom: podolskiej, wołyńskiej i kijowskiej. Jak na tym tle wygląda eksport ze starostwa chmielnickiego w XVIII w.?

Starostwo, będące wówczas w rękach Ossolińskich²², wchodziło w skład powiatu latyczowskiego, który znajdował się we wschodniej części województwa podolskiego. Sam Chmielnik leży nad rzeką Boh, w basenie Morza Czarnego. Tamtejsze porty zaczęły funkcjonować w sposób regularny i na szerszą skalę dopiero po traktacie w Adrianopolu zawartym w 1829 r.²³ Wcześniej jedyną szansą na sprzedaż produktów

311 miast przypadało aż 260 tzw. miasteczek rolniczych, z których każde liczyło mniej niż 300 dymów”; M. Kędelski, *Zaludnienie prawobrzeżnej Ukrainy w drugiej połowie XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 18, 1990, s. 60. Jednakże miejscowości spełniające funkcje miejskie istniały – jedną z nich był Chmielnik (odbywały się w nim targi i jarmarki). Jestem przekonany, że ten fakt jest ważniejszy od w gruncie rzeczy arbitralnie wskazanego odsetka.

¹⁹ W. Kula, dz. cyt., s. 179; W. Kula, J. Leskiewiczowa, *Ks. Józef Czartoryski: Myśli Moje o Zasadach Gospodarskich*, PH, t. 46, 1955, nr 3, s. 445–452.

²⁰ S. Mielczarski, *Rynek zbożowy na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Próba rejonizacji*, Gdańsk 1962, s. 194.

²¹ Z. Guldon, dz. cyt., s. 71.

²² Starostami chmielnickimi w XVIII w. byli: Franciszek Maksymilian Ossoliński (1676–1756), Józef Kanty Ossoliński (1707–1780) i Józef Salezy Ossoliński (ok. 1732–1789).

²³ G. Harlaftis, *Black Sea and Its Maritime Networks, 1770s–1820s. The Beginnings of Its European Integration*, w: *Reti marittime come fattori dell'integrazione europea / Maritime Networks as a Factor in European Integration. Selezione di ricerche / Selection of Essays*, red. G. Nigro, Firenze 2019 (Fondazione Istituto Internazionale di Storia Economica „F. Datini” Prato, serie II – Atti delle „Settimane di Studi” e altri Convegni), s. 377.

ze starostwa był ich transport do Gdańska²⁴. Według Walentyny Markiny uzyskane tym sposobem sumy stanowiły 1/3 dochodów starostwa chmielnickiego w latach 1757–1767²⁵. Dokładne liczby wyglądają następująco: percepta gruntowa – 463 426 zł 19 gr, percepta fryjorowa²⁶ – 230 108 zł 20 gr²⁷.

Dokument, z którego skorzystała Markina, przebadał ponadto Zenon Guldon. Dzięki niemu dysponujemy wiedzą o strukturze produktów eksportowanych ze starostwa chmielnickiego do dóbr turzyskich na Wołyniu, skąd mogły być spławiane dalej do Gdańska. W latach 1758–1764 wywieziono ze starostwa „303 fasy potażu, ponad 63 kamienie przedziwa lnianego i konopnego, 100 tafli szkła, pewne ilości zbóż (124 czetweryki jęczmienia, 100 czetweryków hreczki, 982 czetweryków jagieł, 757 czetweryków krup hreczanych) oraz nieznaczne ilości innych produktów”²⁸. Badacz wyciągnął stąd wniosek, że „podstawową rolę w wywozie z tego starostwa odgrywał potaż”²⁹.

Warto zatem prześledzić dzieje produkcji potażu w starostwie chmielnickim. Dzięki temu zostanie oświetlona intensywność jego związków handlowych z Gdańskiem w XVIII w.

W 1739 r. nie wytwarzano potażu w starostwie chmielnickim. Ale informacje zamieszczone pod spisem mieszkańców Maydaniku Bahrynowieckiego wskazują, że miało to miejsce wcześniej³⁰. Dowiadujemy się tego także z zaleceń dla dzierżawcy. Starosta, wychodząc z założenia, że „potaż [...] się przedtem przy obszerności wszelkiej lasów w starostwie robił”, nakazał mu znalezienie odpowiedniej osoby do jego produkcji³¹.

²⁴ Warto w tym kontekście wspomnieć o pewnym szczególe biograficznym. Józef Salezy Ossoliński miał interesować się „w r. 1785 eksportem płodów rolnych przez porty czarnomorskie”. Z pewnością do snucia takich planów skłoniła go działalność Kompanii Czarnomorskiej. Rychły upadek Kompanii musiał więc sprawić, że pozostały one niezrealizowane; W. Szczygielski, *Józef Salezy Ossoliński (ok. 1732–1789)*, w: PSB, t. 24, Wrocław 1979, s. 414.

²⁵ В. Маркина, *Магнатское поместье...*, s. 221.

²⁶ Według encyklopedycznej definicji „fryjor” to „wiosenny spław zboża, zwłaszcza do Gdańska”; Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 2, Warszawa 1901, s. 171.

²⁷ Ściśle rzecz biorąc, tabela dotycząca percepty gruntowej obejmuje lata 1757–1763, a tabela percepty fryjorowej lata 1757–1764; LNNBU, ACz, rkps 1453, s. 10–12. W. Markina posłużyła się ogólnym podsumowaniem dochodów uzyskanych z dóbr chmielnickich i turzyskich od 1757 do 1767 r.; tamże, s. 1.

²⁸ Tamże, s. 3–7; Z. Guldon, dz. cyt., s. 62–63.

²⁹ Z. Guldon, dz. cyt., s. 63.

³⁰ LNNBU, ACz, rkps 168, s. 97.

³¹ Tamże, s. 36–37.

W 1763 r. działały już trzy majdany – bahrynowski, czarnielowski i kuryłowski³². Maydan Kuryłowski i Maydan Czarnielowski funkcjonowały co najmniej od początku lat 50. XVIII w. Maydan Kuryłowski w 1753 r. w ciągu trzech miesięcy wyprodukował ponad 33 beczki potażu, a Maydan Czarnielowski w latach 1752–1754 ponad 62 beczki³³. Lustratorzy w 1765 r. zanotowali, że „znajdują się w tymże starostwie trzy szury potażowe, jeden Maydan Kuryłowski, w którym potaże aktualnie się robią. Drugi Maydan Czarnielowski, trzeci Maydan Bahrynowski, ale w tych dwóch majdanach mają przestać potaże robić i popiołów reszty pozostałe mają poprzewozić do Maydanu Kuryłowskiego”³⁴. Ponadto lustracja wspomina o przywileju Augusta III na wytwarzanie potażu z 1754 r. oraz o tym, że majdannicy są zwolnieni ze wszelkich powinności.

Lustratorzy mogli zostać wprowadzeni w błąd, ponieważ zamykanie potażowni nie przybrało chyba tak drastycznych rozmiarów jak wynikałoby to z ich relacji. Dyspozycje z 1777 r. wciąż mówiły o produkcji potażu, chociaż jej regulacja nie zajęła zbyt wiele miejsca³⁵. W każdym razie kierunek zmian jest jasny: „lustracja z 1789 r. zawiera informację o jednym nowo założonym majdanie, w pozostałych natomiast prawdopodobnie zaprzestano już produkcji, skoro zmniejszyła się liczba mieszkańców, a ci, którzy pozostali – musieli odrabiać pańszczyznę w tym samym wymiarze, jak poddani innych wsi”³⁶.

Podsumowując, z terenów starostwa chmielnickiego w XVIII w. nie eksportowano w zasadzie zboża ani nie hodowano tam wołów na sprzedaż³⁷. Jedynie w połowie stulecia starostwo uzyskiwało spore dochody z eksportu potażu, ale nawet wtedy percepta fryjorowa stanowiła jedynie 1/3 ogólnych dochodów, pozostałe 2/3 było perceptą gruntową, a więc

³² Nazwę „majdanu” nosiły jeszcze dwie inne miejscowości – Maydan Makarowski i Maydanik Stasiowy, ale inwentarz nie wspomina o tym, aby ich mieszkańcy wyrabiali potaż; LNNBU, BB, rkps 576, k. 97–97v, 107–108v, 119–119v, 131v.

³³ LNNBU, ACz, rkps 1676, s. 123. Z. Guldon stwierdził na tej podstawie, że produkcja majdanów potażowych w starostwie chmielnickim była „znaczna”; tenże, dz. cyt., s. 63.

³⁴ AGAD, ASK, XLVI, sygn. 12, k. 65v.

³⁵ LNNBU, Oddział Rękopisów, zespół 5, Rękopisy Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (dalej: Ossol.), rkps 4458/II, k. 19–19v.

³⁶ W. Serczyk, dz. cyt., s. 121. W rzeczywistości nie we wszystkich wzmiankowanych majdanach wprowadzono pańszczyznę – mieszkańcy Maydanu Bahrynowskiego i Maydanu Kuryłowskiego zostali zobowiązani wyłącznie do płacenia czynszu. Ta drobna nieścisłość nie podważa jednak tezy Serczyka; AGAD, ASK, XLVI, sygn. 12, k. 210v, 211v, 255.

³⁷ W przeciwieństwie do wcześniejszego okresu na Ukrainie Prawobrzeżnej w XVIII w. nie hodowano prawdopodobnie wołów w celach eksportowych; J. Baszanowski, *Handel wołami w Polsce w XVI–XVIII wieku*, Szczesne 2017, s. 155–156.

pochodziło bezpośrednio od jego mieszkańców. Tak wątle związki z rynkiem gdańskim skłaniają do poglądu, że starostwo chmielnickie leżało na skraju peryferii europejskiego systemu-świata³⁸. Nie była to wszakże jedyna przeszkoda na drodze do rozwoju.

Wzrost i kryzys gospodarki starostwa chmielnickiego w XVI i XVII w.

Przez tereny starostwa chmielnickiego biegł tatarski Czarny Szlak³⁹. Przynajmniej początkowo jego bliskość nie położyła się cieniem na możliwościach rozwoju gospodarczego, czego dowodzą pierwsze kompleksowe dane o stanie ekonomii starostwa zebrane podczas lustracji z lat 1564–1565⁴⁰. W Chmielniku mieszkało m.in. 232 gospodarzy (170 w mieście i 62 na przedmieściach), 24 ludzi na swobodzie, 5 Żydów, 5 popów oraz wójt. Potem lustracja opisuje 8 wsi w posiadaniu starosty – dwie z nich zostały oddane do dzierżenia innym osobom. W sumie wsie liczyły 112 pociętych, 60 swobodnych, 14 służków, 3 watamanów i 2 karczmarzy. Wreszcie ostatnią kategorią, jaka pojawia się w lustracji, są „wsie pograniczne, które dzierżą ziemianie rozmaitem prawem” – ich liczba wyniosła 19⁴¹. Wsie pograniczne były szczególnie zagrożone najazdami Tatarów. Nie odstraszało to jednak osadników, zakładających coraz to nowsze miejscowości – chłopów przyciągała obfitość i jakość ziemi uprawnej⁴². Dodatkową zachętę stanowiło ograniczenie powinności

³⁸ O rozróżnieniu między peryferium systemu-świata a obszarami, które w ogóle do niego nie należą, szerzej zob. I. Wallerstein, *The Modern World-System*, t. 1: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Berkeley–Los Angeles–London 2011, s. 300–344.

³⁹ Czarny Szlak wykreślił na swojej słynnej mapie Guillaume de Beauplan.

⁴⁰ *Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564–1565*, cz. 1, wyd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz, Warszawa–Łódź 1992, s. 165–179. Lustracja starostwa chmielnickiego z 1565 r. została już raz wydana: *Архивъ Юго-Западной Россіи*, cz. 7, t. 2: *Акты о заселеніи юго-западной Россіи*, Кіевъ 1890, s. 135–165. Treść obu wydawnictw nie jest jednakowa, ponieważ nie opierają się na tym samym źródle – wersja z 1890 r. wykorzystuje Metrykę Litewską, natomiast sto lat później użyto materiałów z Archiwum Skarbu Koronnego. Najważniejszą różnicą między nimi jest fakt, że wydawnictwo z 1890 r. wymienia dwie miejscowości więcej. Wersja z 1992 r. została opracowana według nowoczesnych standardów edytorskich i dlatego z niej skorzystam, wskazując jedynie na wspomnianą niezgodność na podstawie wydania z 1890 r.

⁴¹ Według wersji lustracji wydanej w 1890 r. starostwo miało 21 wsi pogranicznych; *Архивъ Юго-Западной Россіи*..., cz. 7, t. 2, s. 154–165.

⁴² Tamże, s. 164–165.

wobec pana do minimum⁴³. Analiza lustracji z 1570 r. prowadzi do takich samych wniosków⁴⁴.

Kolejną lustrację sporządzono dopiero w 1615 r.⁴⁵ W starostwie chmielnickim zarejestrowano wówczas 23 wsie (we władaniu starosty albo określone jako „bojarskie”). Z pewnością nie są to wszystkie miejscowości, ponieważ namiestnik starosty powołał się na konstytucję z 1601 r. zwalniająca jego dobra od lustracji – nie wspomina ona nawet o Chmielniku. Wymieniono ponadto 30 miejscowości, które stanowiły „wsi albo dzierżawy w starostwie chmielnickim dzierżawców różnych kwarcie podległe”. Nie ma natomiast wątpliwości, że sytuacja ludności zmieniła się na gorsze – „Declaratio onerum...” szlachty oraz „Delacye mieszczan Chmielnickich” to rejestry ciężarów, jakie zarządzający starostwem bezprawnie nakładali na szlachciców i mieszczan.

Lustracje z lat 1629⁴⁶ i 1636⁴⁷ są jeszcze bardziej lakoniczne, mają taką samą treść i wyliczają 14 wsi wchodzących w skład starostwa chmielnickiego, wraz z wyszczególnieniem ich posesorów i wysokości dochodu. Ogólnie rzecz biorąc, można tylko stwierdzić, że w pierwszej połowie XVII w. starostwo było zamieszkałe i funkcjonowało, skoro przynosiło zyski. Jakkolwiek skromna, w obliczu jego późniejszej zagłady nie jest to informacja bez znaczenia.

Starostwo chmielnickie nie uniknęło bowiem losu całego Podola i Ukrainy. Globalny kryzys XVII w. przyjął tutaj postać całkowitego odwrócenia trendu, sprawiając, że wcześniejszy bardzo szybki wzrost gospodarczy ustąpił miejsca jeszcze głębszemu spadkowi. Według juramentu złożonego przy okazji poboru podatku poglównego w 1662 r. starostwo chmielnickie liczyło 9 miejscowości, w których mieszkało jedynie 141 mężczyzn i kobiet religii greckiej („Ritus Greci”)⁴⁸. Lustracja przeprowadzona w 1665 r. jest bardziej opisowa⁴⁹. Na początku wymienia

⁴³ *Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564–1565...*, s. 166, 174, 178.

⁴⁴ Pomijam jej szczegółowy opis, ponieważ czas, jaki upłynął od sporządzenia poprzedniej lustracji jest zdecydowanie zbyt krótki w kategoriach, którymi posługuje się historia gospodarcza; *Жерела до історії України-Руси*, t. 7: *Люстрація королівщин в руських землях Корони з р. 1570*, Львів 1903, s. 68–87.

⁴⁵ *Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku*, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa 1877, s. 43–62.

⁴⁶ AGAD, Metryka Koronna (dalej: MK), XVIII, sygn. 73, s. 381.

⁴⁷ AGAD, Zbiór Aleksandra Czolowskiego (ACz), sygn. 315, s. 10–11.

⁴⁸ Najprawdopodobniej mowa tutaj o wyznawcach prawosławia; AGAD, ASK, I, sygn. 71, k. 394v.

⁴⁹ AGAD, MK, XVIII, sygn. 74, s. 266–268. Przy opisanu stanu starostwa pojawiają się następujące terminy: „wielkie zniszczenie” oraz „dezolacja”.

„różnych nieprzyjaciół”, którzy zniszczyli starostwo. Na liście znaleźli się nie tylko Tatarzy, Kozacy i Moskwa, ale również lewensi (opryszkowe). Lokalne rozbójnictwo musiało więc być równie poważnym zagrożeniem jak zorganizowane armie obcych państw. Niezmiennie główną przyczyną katastrof było położenie starostwa „na samym ślaku nieprzyjacielskim”. Nie budzi zatem zdumienia, że „poddani się ze wsiów rozbiegli i żadnych powinności należytych temu starostwu nie odpracowali”. W związku z tym zmniejszono kwartę – w 1636 r. jej wysokość równała się 1366 zł i 28 gr, a w 1665 r. jedynie 120 zł.

Od tego czasu zniszczenia jedynie narastały. W 1672 r. Podole stało się częścią Imperium Osmańskiego jako ejalet kamieniecki. Tureckie panowanie przyniosło fachową administrację, która ok. 1681 r. sporządziła *defter mufassal*, czyli szczegółowy rejestr podatkowy („Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe”⁵⁰) – dzięki skrupulatności urzędników jest to najbogatsze źródło wiedzy o nowożytnym Podolu⁵¹. W defterze znajduje się spis spustoszonych wsi należących do Chmielnika („varoş-i Hmilnik kuraha-i hali ez ra’iyyet”)⁵². Wylicza on aż 43 niezamieszkałe osady, a także zniszczone młyny i stawy, odpowiednio 34 i 28. Jedyne miejscowości, które pojawiły się w lustracjach z XVI w. i były wciąż zaludnione ok. 1681 r., to Chmielnik oraz wieś Dubowa. W pierwszym przypadku odnotowano 33 mieszkańców. Zgodnie z metodyką spisywania defterów są to mężczyźni będący głowami rodzin, a więc mamy do czynienia z 33 gospodarstwami (*hane*)⁵³. Z kolei wieś Dubowa liczyła 4 gospodarstwa⁵⁴.

Ale najprawdopodobniej defter nie został spisany w momencie największego kryzysu. Jego apogeum nadeszło po wyprawie Jana Sobieskiego w 1684 r., kiedy Podole stało się ziemią niczyją, bezustannie nękaną najezdami i wyprawami odwetowymi. Chmielnik nie mógł raczej uniknąć losu prowincji. Nawet przyłączenie Podola do Rzeczypospolitej na mocy pokoju karłowickiego (1699) niewiele zmieniło. Pierwsza dekada XVIII w. upłynęła pod znakiem powstania Paleja (1702–1704), podczas którego starostwo chmielnickie było najpierw terenem regularnej wojny

⁵⁰ *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681). Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe*, t. 1–2, red. D. Kołodziejczyk, Cambridge (Mass.) 2004.

⁵¹ Tamże, t. 1: *Text, Translation, and Commentary*, s. 33.

⁵² Tamże, s. 366–369.

⁵³ W kilku przypadkach podano dalsze szczegóły. W Chmielniku można znaleźć 2 naczelników (*hotaman*), 2 popów (*papas*) i diaka (*dıyak*), a także osobę określoną jako nowo przybyłą (*prihodiy*); tamże, s. 360–361.

⁵⁴ Właściwie defter wymienia 9 mieszkańców wsi Dubowa – 4 głowy rodziny (*hane*) i 5 kawalerów (*mücerred*), w tym naczelnika, popa i nowo przybyłego; tamże, s. 359.

z Kozakami⁵⁵, a potem zostało opanowane przez rozbójników⁵⁶. A trzeba jeszcze pamiętać o szalejącej wówczas na Podolu epidemii dżumy⁵⁷. Nie ulega zatem wątpliwości, że starostwo chmielnickie na przełomie XVII i XVIII w. istniało w większym stopniu na papierze niż w rzeczywistości.

Wzrost i stagnacja gospodarki starostwa chmielnickiego w XVIII w.

Stopień zero społeczeństwa

Pierwszych wiadomości o stanie starostwa chmielnickiego w początkach XVIII w. dostarcza „Opisanie wsiów wszystkich in circumferentia całego starostwa chmielnickiego...”⁵⁸ z 1729 r. Ogólnej analizy tego dokumentu dokonał Władysław Serczyk, pisząc: „na 15 miejscowości 4 są zupełnie puste⁵⁹, w jednej [wieś Mytnik – A.W.] »teraz zaczynają osiadać pilipowcy«⁶⁰, a tylko o jednej – Kuryłowcach, mówi się, że »osiadłość ludzi tam znaczna«⁶¹. O czym jeszcze można się dowiedzieć z tego „Opisania...”?

Przede wszystkim o bardzo złej sytuacji Chmielnika: „ma wielkie latyfundia gruntów, których niemal większą połowę przywłaszczyli sobie wsie sąsiedzkie”. Ich ofiarą padły pola, łąki i lasy. Największą krzywdę wyrządziło Chmielnikowi kilku szlachciców. Nie tylko zajęli oni futor i „wieś sobie osadzili Tomaszpołem nazwany i do tejeż nowo osadzonej wioski wiele gruntów sianożęci chmielnickich przywłaszczyli”, ale też zabili „gubernatora chmielnickiego na polu własnym starościńskim” i spalili karczmę. Ponadto miejscowi szlachcice regularnie atakowali

⁵⁵ Chmielnik został zajęty przez wojska kozackie w początkowej fazie powstania, aby w lutym 1703 r. przejść w polskie ręce po udanej kontrofensywie wojsk koronnych; J. Jańczak, *Powstanie Paleja*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego”, Seria A. Historia III, 1960, s. 136; J. Perdenia, *Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963, s. 183.

⁵⁶ J. Perdenia, dz. cyt., s. 214.

⁵⁷ A. Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, Warszawa 2000, s. 71.

⁵⁸ LNNBU, Ossol., rkps 4282/II, k. 1–4.

⁵⁹ Uściślając, miejsca te zostały scharakteryzowane jako „uroczyśka puste”.

⁶⁰ Dzisiaj pilipowcy lub filipowcy znani są pod nazwą filiponów i tworzą jedną ze wspólnot rosyjskich staroobrzędowców. Dawniej nazywano tak czasami wszystkich staroobrzędowców.

⁶¹ W. Serczyk, dz. cyt., s. 35–36.

ludzi starościńskich: „miasto tumultem najeżdżają, wiolencyje różne czynią”. Panujące okoliczności musiały być naprawdę tragiczne, skoro pojawia się następujące zdanie: „się ich ludzie bardzo boją niżeli największego nieprzyjaciela”. W innych miejscach chłopci chmielnicy byli bici i siłą usuwani ze swoich pól: „są niebezpieczni na swoich gruntach przez gwałtowne ze strzelbą najeżdżanie”. W okolicach Chmielnika dwóch szlachciców postawiło sobie nawet własne karczmy, w których pobierano myta. W przypadku pierwszej relacja używa sformułowania „myta abrogowane”, w przypadku drugiej – „in oppressionem”. Pozostałych miejscowości nie opisano już tak dokładnie, aczkolwiek trudno raczej zakładać, aby były w lepszym położeniu.

Warto jednak wyszczególnić, poza wspomnianymi dotychczas, miejsca, gdzie zaczęli przybywać osadnicy. Dokument mówi o nowo powstałej wsi Sokołowa, którą ulokowano na bezprawnie przywłaszczonych gruntach chmielnickich. Wiadomo, że we wsi Kuryłowce zamieszkali „Pilipowie”, a we wsiach Trybuchy i Maydanie „osiedli Moskale”. W okolicach miasteczka Jowcza szlachcice „Pilipowców kilkadziesiąt chałup na gruncie starościńskim osadzili, ci zaś Pilipowcy grunta joweckie najeżdżają”.

Oprócz „Opisania...” kondycję starostwa chmielnickiego w tym okresie przedstawia dokument pt. „Refleksje niektóre in occurentys starostwa chmielnickiego...”⁶². Najpierw zrelacjonowano w nim stan młynów: „Młyny w starostwie chmielnickim osobliwie w samym mieście Chmielniku dużo spustoszone”. Następnie wspomniano o poruszonym już wyżej problemie myt prywatnych oraz o fatalnym stanie „mostów gruntownych”, które koniecznie należy naprawić, „żeby się dla złych przepraw kupiec nie odrażał”. Brakowało także karczm.

„Refleksje...” dotyczą ponadto kwestii pokoju społecznego. Ten fragment zaczyna się od znamiennej obserwacji: „Dla ustawicznych w tych tom krajach kłótni, a osobliwie dla utrzymania starostwa ludzie nadworni dużo by byli potrzebni, in reppressionem zuchwałych sąsiadów”. Autor wskazuje bardzo proste rozwiązanie. Z uwagi na fakt, że w starostwie „jest tak wiele pustego gruntu”, należy „naznaczyć kilka uroczysk” dla rotmistrzów i sprowadzić na nie Lipków i Wołochów. Dzięki temu starostwo zyskałoby do swojej obrony dwie chorągwie. Innym wymiarem tych kłopotów była postawa chmielnickiej szlachty: „Z tych szlachty którzy między poddanymi mieszkają mało pożytku a siła kłopotu, gdyż wielkie szkody czynią poddanym starościńskim”, a nawet współpracują z wrogimi sąsiadami i „zamkowi nie chcą być posłusznymi”. Dlatego też padła sugestia, aby „ich rozłączyć od poddanych”.

⁶² LNNBU, Ossol., rkps 4282/II, k. 5–6v.

Natomiast ci szlachcice, którzy podporządkują się starości, powinni zostać osadzeni pomiędzy Lipkami lub Wołochami, względnie utworzyć kolejną chorągiew.

Jakkolwiek łatwo dostrzec nieśmiało zwiastuny przyszłego rozwoju, to dominującym obrazem był brak nawet podstawowej infrastruktury i ustawiczne konflikty społeczne. Łącząc te obserwacje z niewielkim poziomem zaludnienia, użycie w stosunku do starostwa chmielnickiego w pierwszych trzech dekadach XVIII w. określenia „stopień zero społeczeństwa” wydaje mi się całkowicie usprawiedliwione.

Wzrost

Później, po 1730 r. starostwo chmielnickie doświadczyło eksplozji ludnościowej. Na przelomie lat trzydziestych i czterdziestych XVIII w. wciąż było tu wiele niezamieszkanymi obszarów, czego dowodzi treść różnych dokumentów z 1739 r.: 1) starosta sprowadził Żydów do Chmielnika, motywując to dużą ilością wolnej ziemi⁶³, 2) opis Chmielnika mówi o „znacznej obszerności” jego gruntów, na których można by osadzić nowych mieszkańców⁶⁴, 3) sąd zamkowy rozszedł 15 spraw, ale tylko jedna dotyczyła sporu o ziemię między chłopami⁶⁵, 4) w stosownej umowie starosta zobowiązał dzierżawcę do zasiedlenia pustych wsi⁶⁶.

Nic więc dziwnego, że liczba gospodarstw w trzynastu wsiach wzrosła w latach 1729–1739 z 320 do 757, a w 1763 r. wynosiła 1063. Jeszcze gwałtowniejszy przyrost zanotowano w skali całego starostwa (między 1739 a 1763 r. z 1192 gospodarstw do 2517⁶⁷). W samym Chmielniku tendencja była identyczna (ok. 1729 r. – 214 gospodarstw, 1739 r. – 392, 1763 r. – 524⁶⁸)⁶⁹.

⁶³ LNNBU, ACz, rkps 168, s. 167.

⁶⁴ Tamże, s. 171.

⁶⁵ Tamże, s. 148–149.

⁶⁶ BN, Rękopisy Ossolineum (dalej: RO), rkps 13 686/II, s. 2.

⁶⁷ LNNBU, ACz, rkps 168; LNNBU, BB, rkps 576.

⁶⁸ LNNBU, ACz, rkps 168, s. 1–32, 39–40; LNNBU, BB, rkps 576, k. 9–14, 16–20v.

Liczbę gospodarstw w 1729 r. uzyskałem, stosując metodę przedstawioną w tab. 3. Zakładam, że 4 szlachciców żyjących w Chmielniku w 1739 r. mieszkało w nim już przed 1729 r.; LNNBU, ACz, rkps 168, s. 113.

⁶⁹ Skąd się brali nowi ludzie? Niewątpliwie znaczna ich część musiała przybyć z innych regionów, czasami nawet dość odległych, skuszona slobodami i niskim wymiarem powinności. Przykładowo przywilej dla księdza Tulibowskiego z 1739 r. wspomina o niedawno osiadłych „Mazurach”. Nie musieli to być zresztą dosłownie Mazurzy, ponieważ w ten sposób nazywano na Podolu katolików; tamże, s. 133. Ale możliwa jest także inna odpowiedź. M. Szoltysek stawia hipotezę, że wzrost zaludnienia na Ukrainie Prawobrzeżnej w XVIII w. został wywołany podziałami w ramach rodziny

Wraz z rosnącym zaludnieniem poprawiała się infrastruktura. „Opisanie stawów z młynami całego starostwa” informuje, że w starostwie chmielnickim w 1739 r. znajdowało się 12 młynów i 14 stawów⁷⁰. Zniszczenia odnotowane w defterze były więc systematycznie niwelowane. Zmiany w mniejszej mierze dotyczyły karczm. Za wyjątkiem dwóch wyglądały one bardzo mizernie – niestety zrezygnowano ze stworzenia ich opisu i dlatego nie wiemy, jak wiele karczm istniało w tym czasie. W 1763 r. starostwo miało już 34 młyny, 38 stawów oraz minimum 36 karczm⁷¹.

Równie ważną wskazówką odnośnie do poprawy stanu materialnego starostwa chmielnickiego jest wzrastająca liczba cerkwi grekokatolickich. Wizytacje generalne eparchii lwowsko-halicko-kamienieckiej⁷² przeprowadzone w latach 1726–1727 i 1730–1733 wyliczają 10 cerkwi w miejscowościach, które będą znajdować się w granicach starostwa chmielnickiego w 1790 r. Wizytacja z lat 1771–1772 wymienia już 18 cerkwi i jest to prawdopodobnie zaniżona liczba, ponieważ objęła ona jedynie 16,35% cerkwi oficjalatu barskiego⁷³, w skład którego wchodziły tereny starostwa. Inne źródło odnotowuje istnienie przynajmniej jednej cerkwi w 1772 r., która nie figuruje w spisie sporządzonym po wizytacji⁷⁴. Z dużą dozą pewności można więc założyć, że liczba cerkwi między 1726 a 1772 r. zwiększyła się bardziej, niż sugerowałyby to statystyka.

Odbudowano także struktury Kościoła rzymskokatolickiego. Starostwo chmielnickie było częścią diecezji kamienieckiej. Pierwszy kościół (parafialny) w Chmielniku powstał w 1609 r. Podobnie jak 28 innych został zniszczony w czasie tureckiego panowania na Podolu⁷⁵. Nowy wzniesiono dopiero w 1729 r.⁷⁶, a 10 lat później bp Hieronim Sierakowski

rozszerzonej i rozpowszechnieniem się neolokalizmu; tenże, *Rethinking East-Central Europe. Family Systems and Co-Residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Contexts and Analyses*, t. 1, Bern 2015, s. 206.

⁷⁰ LNNBU, ACz, rkps 168, s. 130–132.

⁷¹ Dokument nie mówi nic o karczmach, jakie z pewnością prowadzili Żydzi w Chmielniku; LNNBU, BB, rkps 576.

⁷² І. Скоцяляс, *Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецька епархія*, t. 2: *Протоколи генеральних візитацій*, Львів 2004.

⁷³ Tamże, s. CCI.

⁷⁴ Chodzi o cerkiew w Ossolinec; *Труды Подольскаго епархіального историко-статистического комитета*, t. 9: *Приходы и церкви Подольской епархии*, red. Е. Сецинский, Каменець–Подольськ 1901, s. 601.

⁷⁵ J. Mucha, *Organizacja diecezji kamienieckiej do 1795 roku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne. Historia Kościoła” 30, 1983, nr 4, s. 189.

⁷⁶ AGAD, ASK, XLVI, sygn. 13, k. 258.

odtworzył parafię⁷⁷. Nie była ona zbyt zamożna – Józef Ossoliński został nawet pozwany za niewypłacanie kościołowi dziesięciny⁷⁸ – ale przynajmniej funkcjonowała, co wcale nie stanowiło wówczas reguły. W 1741 r. bp Sierakowski afliował do niej parafie w Ulanowie, Iwczy (Juwczy) i Torczynie, ponieważ nie miały one własnych wikariuszy⁷⁹.

To przywrócenie struktur kościelnych sugeruje, że wraz z odbudową materialną szła w parze rekonstrukcja instytucjonalna. W żadnym razie nie ograniczyła się ona wyłącznie do sfery duchowej. Akty prawne z 1739 r. powołują do życia całą pańską administrację. Wraz z nią powstała na nowo senioralna organizacja społeczeństwa i chociaż słowo „senioria” nie wykracza właściwie w polskiej historiografii poza ramy mediewistyki, to jestem zdania, że idealnie odzwierciedla ono rzeczywistość, w której chłop zaczął realnie podlegać władzy pana. Do tego momentu mieszkańcy starostwa wydają się być jednocześnie wolni i pozbawieni ochrony.

Jakie konkretnie działania zostały podjęte w celu odtworzenia instytucji społeczno-gospodarczych? Po pierwsze założono cech tkacki z uwagi na znaczną liczbę tkaczy i „dla porządku między rzemieś[.]nikami”⁸⁰, po drugie powołano urząd leśniczego generalnego, aby powstrzymać samowolny wyrąb drzew, który poddani „ze wsiów sąsiedzkich” poczytywali sobie „prawie za zwyczaj”⁸¹, po trzecie uregulowano sytuację prawną wójta chmielnickiego, zapewniając mu w końcu środki pieniężne na opłacanie danin oraz siano i owies dla „wojsk przechodzących tak rosyjskich jako i polskich”⁸², i po czwarte zorganizowano dwie chorągwie nadworne – możliwe, że dopiero wtedy starostwo doczekało się stałej obrony⁸³.

⁷⁷ J. Mucha, dz. cyt., s. 190.

⁷⁸ AGAD, ACz, sygn. 315, s. 28.

⁷⁹ J. Mucha, dz. cyt., s. 200–201.

⁸⁰ LNNBU, ACz, rkps 168, s. 163.

⁸¹ Tamże, s. 164.

⁸² Siano i owies miały dostarczać wsie, a motywem wprowadzenia tego obowiązku były „uciemżenia”, jakich Chmielnik doznawał podczas przemarszów armii; tamże, s. 162.

⁸³ Tamże, s. 157–159. Rzecz jasna nie były one w stanie zaprowadzić całkowitego spokoju w starostwie. Chyba dlatego w 1764 r. przysłano „na załogę” prywatną chorągiew kozacką Ossolińskich (LNNBU, ACz, rkps 1684), a w lustracji z 1765 r. uzasadnia się opłacenie 12 pachoków potrzebą zapewnienia Chmielnikowi bezpieczeństwa „od tumultów wszelakich, jarmarkowych i targowych tudzież różnego hultajstwa”; AGAD, ASK, XLVI, sygn. 12, k. 71v. Nie ulega wszakże wątpliwości, że mieszczenie żyli w mniejszym poczuciu zagrożenia w 1739 r. niż 10 lat wcześniej: „wioski osadzone na futorach miejskich od lat 20, mając skąpość wielką gruntów na chmielnickich gruntach mieszczą się, jednak nie wiolenter, a zawsze za uproszeniem”; LNNBU, ACz, rkps 168, s. 171.

Ale chyba najdonioślejszym skutkiem, jaki pociągnęło za sobą ponowne uporządkowanie społeczeństwa, był rozwój gospodarki folwarcznej.

W 1739 r. tylko dwie wsie (Woytowce oraz Kaczanówka) odrabiały pańszczyznę⁸⁴, z tym że jedną z nich zwolniono z tego powodu prawie całkowicie z innych ciężarów⁸⁵. Czynnosc oraz inne rodzaje należności uiszczanych w pieniądzu, jak np. opłaty od posiadanych zwierząt gospodarskich, stały się dominującą formą renty feudalnej. Przykładano też bardzo dużą wagę do ochrony poddanych. W przywileju dla księdza Tulibowskiego dwukrotnie pojawia się zakaz ich nadmiernego wykorzystywania⁸⁶, a w przywołanej już umowie dzierżawy znajduje się zastrzeżenie, aby dzierżawca działał bez „najmniejszej rzeczy uciemnienia tudzież i agrawacyi poddanych”⁸⁷.

Potem położenie chłopów jedynie się pogarszało. W 1739 r. w starostwie istniały zaledwie 2 folwarki⁸⁸, w 1763 r. już 12⁸⁹. Temu rozrostowi towarzyszyły zmiany w formie renty feudalnej. Według Walentyny Markiny w latach 1740–1763 „liczba chłopów pańszczyźnianych [...] wzrosła więcej niż pięć razy”⁹⁰, a zamiana czynszu na pańszczyznę zwiększała obciążenia chłopów przynajmniej dwu–trzykrotnie⁹¹. W 1763 r. na 1667 gospodarstw w 26 wsiach przypadało 981 pańszczyźnianych (58,8%), 306 czynszowych (18,4%) i 380 libertowanych (22,8%) – wysoki udział tych ostatnich świadczy zresztą o dynamicznej kolonizacji.

Analiza aktów normatywnych prowadzi do takich samych wniosków. Za przykład posłużą powinności najpierw miasteczka, a potem wsi Juwczy, ponieważ to jedyna⁹² miejscowość, której opisem powinności z 1739 r. dysponujemy. Wówczas chłopcy byli zobowiązani do uiszczania opłat od posiadanych zwierząt, koszenia pańskiej łąki, zapłaty ralcu⁹³, niewielkich danin w naturze oraz szarwarków⁹⁴. W 1763 r. „Powinności Gromady Wsi Juwczy” liczą już 22 punkty, ustanawiające najróżniejsze obciążenia, z pańszczyzną na czele⁹⁵.

⁸⁴ W obu wsiach „pańszczyzny tak w zimie jako i w lecie piesi jako i pociężni w tydzień dzień jeden robić powinni”; LNNBU, ACz, rkps 168, s. 108.

⁸⁵ Chodzi o wieś Kaczanówka; tamże, s. 121.

⁸⁶ Tamże, s. 134–135.

⁸⁷ BN, RO, rkps 13 686/II, s. 2.

⁸⁸ В. Маркина, *Магнатское поместье...*, s. 57.

⁸⁹ W. Serczyk, dz. cyt., s. 36.

⁹⁰ В. Маркина, *Магнатское поместье...*, s. 58 (tłum. A.W.).

⁹¹ Tamże, s. 59.

⁹² Oprócz Chmielnika, ale spis powinności miasta Chmielnika to także ogólne dyspozycje gospodarcze dla całego starostwa, przez co nie jest on reprezentatywny.

⁹³ Ralec był opłatą na wojsko.

⁹⁴ LNNBU, ACz, rkps 168, s. 77.

⁹⁵ LNNBU, BB, rkps 576, k. 144–144v.

Co ciekawe, stale wzrastająca liczba ludności i zwielokrotnione ciężary feudalne nie przełożyły się na wydatny wzrost dochodów pana z poszczególnych wsi – po uwzględnieniu stopy inflacji uzyskał on w 1765 r. niewiele wyższe kwoty od tych z 1739 r. Zbliżoną tendencję wykazuje dochód realny z całego starostwa, który w 1765 r. był nawet nieco mniejszy niż w 1742 r.

Wreszcie możemy prześledzić wzrost i jego skutki na przykładzie pojedynczej miejscowości – wsi Kaczanówka. Niestety nie stanowi ona typowego przypadku, ponieważ jej mieszkańcy już w latach trzydziestych XVIII w. byli zobowiązani do odrabiania pańszczyzny, ale nie dysponujemy szczegółowym inwentarzem żadnej innej wsi z tego czasu. W 1732 r. Kaczanówka liczyła 32 gospodarstwa, z których 25 posiadało sprzężaj – w sumie miały one 25 koni i 27 wołów. 29 gospodarstw świadczyło pańszczyznę w wymiarze 1 dnia w tygodniu, a 3 były na słobodzie⁹⁶. W 1763 r. Kaczanówka liczyła 137 gospodarstw, z których 110 miało sprzężaj – w sumie 218 koni i 32 woły. 96 gospodarstw odrabiało pańszczyznę w wymiarze 1,5 dnia w tygodniu, 22 uiszczało czynsz, a 19 było na słobodzie⁹⁷.

Dojrzałość

Po okresie gwałtownej rekonstrukcji starostwo chmielnickie zyskało ok. 1760 r. pewnego rodzaju równowagę. Liczba gospodarstw w trzynastu wsiach minimalnie spadła w latach 1763–1790 – z 1063 do 1061, a całe starostwo miało 2517 gospodarstw w 1763 r. oraz 2521 w 1790 r.⁹⁸ Chmielnik doświadczył natomiast w tym czasie niewielkiego wzrostu (z 524 gospodarstw do 540⁹⁹). Niezależnie od niedokładności spisów żydowskiego podatku pogłównego liczby zarejestrowanych Żydów w kahale chmielnickim przynajmniej nie przeczą zaobserwowanym tendencjom (1765 r. – 1417 głów, 1784 r. – 1205, 1787 r. – 1390¹⁰⁰).

Świetnie ówczesny stan rzeczy przybliży dokument będący kopią dyspozycji gospodarczych dla starostwa chmielnickiego z 21 IX 1777 r.¹⁰¹ Bez wątplenia ich intencją było wszechstronne uregulowanie życia ekonomicznego. Przede wszystkim zwracają one uwagę na dokładność

⁹⁶ LNNBU, ACz, rkps 168, s. 109; zob. przyp. 84 i 85.

⁹⁷ LNNBU, BB, rkps 576, k. 44v–48.

⁹⁸ Tamże; AGAD, ASK, LVI, sygn. C.2 III.

⁹⁹ LNNBU, BB, rkps 576, k. 9–14, 16–20v; AGAD, ASK, LVI, sygn. C.2 III, k. 4–6v.

¹⁰⁰ *Архивъ Юго-Западной Россіи*, cz. 5, t. 2: *Переписи еврейскаго населенія въ юго-западномъ крае въ 1765–1791 гг.*, Кіевъ 1890, s. 438–439, 568–569, 725.

¹⁰¹ LNNBU, Ossol., rkps 4458/II, k. 16–21v.

nadzoru – wyznaczają terminy objazdów dóbr, nakazują sprawdzanie jakości ziarna, wymagają cotygodniowych raportów oraz spisów wydatków umieszczanych w „Księżce Kontowej”. Oprócz tego pojawiają się regulacje dotyczące kolejności wykonywania niezbędnych prac w starostwie, w tym przygotowania budynków na zimę. W dalszej kolejności poruszony został problem odbudowania zniszczonych młynów. Ponadto mają zostać wzniesione trzy nowe młyny, gorzelnia oraz kuźnica; dyspozycje nakazują też wymurowanie ściany „do piwnego browaru”. Równie istotne były różnorakie naprawy: młynów, winnic, rezydencji, stajni czy karczm, chociaż na pierwszy plan wysuwa się raczej odnowienie grobel z uwagi na ich kluczową rolę w funkcjonowaniu młynów. Ostatnie interesujące zalecenie dotyczy generała Szyrkowa, który ma otrzymać kilka beczek piwa i parę wołów „dla uniknięcia stanowiska zimowego i poczty ustanowionej, aby onej zbyć się”. Jak widać, w 1777 r. wojsko nie było istotnym zagrożeniem.

Ale z pewnością najważniejszą cechą dyspozycji jest ich ogromna szczegółowość. Niech za przykład wystarczy rozporządzenie dotyczące dwóch wołów. Jeden z nich zdechł, a drugi „poderwał się, [...] przeto JP Pisarz wołów parę kupić ma”. Fakt, że w 1739 r. starosta musiał zająć się utworzeniem cechu, a kilka dekad później jego podwładni mogli już skupić swoją uwagę na utracie pary zwierząt, wiele mówi o zmianie, jaka miała miejsce. Również skala i rodzaje budów nie przedstawiają się imponująco – z całą pewnością była to jedynie bieżąca konserwacja stale psującej się infrastruktury. W 1763 r. w starostwie znajdowały się 34 młyny i 38 stawów¹⁰², w 1789 r. odpowiednio – 39 i 33¹⁰³. Jeżeli chodzi o karczmy, to w 1763 r. było ich 36¹⁰⁴, a w 1790 r. – 42¹⁰⁵. Wolno

¹⁰² LNNBU, BB, rkps 576. W 1790 r. do starostwa należały wsie Sokołowa, Lelotka i Porubińce, które nie pojawiają się w inwentarzu z 1763 r. W lustracji z 1765 r. zostały one z kolei spisane oddzielnie – według tego dokumentu w Lelotce były 3 stawy i 2 młyny; AGAD, ASK, XLVI, sygn. 12, k. 24.

¹⁰³ AGAD, ASK, XLVI, sygn. 13, k. 255. Inwentarz z 1790 r. wymienia 42 młyny i 38 stawów, ale zawiera opis trzech dodatkowych wsi (Sokołowy, Lelotki oraz Porubińce), które nie zostały uwzględnione w lustracji starostwa z 1789 r. W sumie miały one 3 młyny i 3 stawy; AGAD, ASK, LVI, sygn. C.2 III, k. 24–24v. Dokładnie to samo mówi lustracja tych wsi z 1789 r.; AGAD, ASK, XLVI, sygn. 13, k. 201v.

¹⁰⁴ Zapewne nie są to wszystkie karczmy (zob. przyp. 71); LNNBU, BB, rkps 576.

¹⁰⁵ Podobnie jak w przypadku inwentarza z 1763 r., ten z 1790 r. najprawdopodobniej nie wymienia wszystkich karczm w Chmielniku, ponieważ nie wspomina nic o tych prowadzonych przez Żydów. Trzeba też wziąć pod uwagę, że przynajmniej częściowo za zmianę liczby karczm odpowiadają przekształcenia administracyjne (przykładowo w Sokołowie, Lelotce i Porubińcach znajdowały się w sumie trzy karczmy; AGAD, ASK, LVI, sygn. C.2 III, k. 23, 24–24v; zob. przyp. 102). Przy karczmach istniały zazwyczaj winnice lub, rzadziej, gorzelnie. Starostwo miało 38 winnic i gorzelnie zarówno w 1763,

też chyba postawić tezę, że w drugiej połowie XVIII w. zakończyła się odbudowa cerkwi, chociaż w miejscowościach należących do starostwa chmielnickiego w 1790 r.¹⁰⁶ wizytatorzy spisali w 1771 i 1772 r. 18 cerkwi, a w 1783 r. aż 27. Ta różnica wynika zapewne z małej dokładności wcześniejszej wizytacji, która objęła, jak już wspominałem, jedynie 16,35% wszystkich cerkwi oficjalatu barskiego; podczas wizytacji z lat 1782–1785 spisano już wszystkie cerkwie¹⁰⁷.

Sytuacja starostwa chmielnickiego w 1777 r. podkreśla jeszcze jedno – osiągnięta równowaga nie została zakłócona podczas największego kryzysu, jaki dotknął Ukrainę Prawobrzeżną od czasów wielkiej wojny północnej. Rozpoczął się on wraz z wybuchem konfederacji barskiej w 1768 r. Potem przyszyły bunt hajdamackie (1768–1769), wojna rosyjsko-turecka (1768–1774) oraz epidemia dżumy (1770–1772). Jakie nieszczęścia spotkały starostwo chmielnickie w tym czasie?

Za odpowiedź może posłużyć fragment jednego z projektów rozstrzygnięcia sporów granicznych powstałych przypuszczalnie na początku lat siedemdziesiątych XVIII w., w którym czytamy, że starostwo chmielnickie ucierpiało od „nieszczęśliwości wielorakich, bo i od buntu chłopskiego, i od powietrznej zarazy, i od nadzwyczajnego pogorzenia laty temu”¹⁰⁸. Co więcej, przez Chmielnik i pobliskie wsie wiódł szlak bojowy Kazimierza Pułaskiego. Na przełomie kwietnia i maja 1768 r. stoczył on tutaj kilka przegranych potyczek z wojskami rosyjskimi¹⁰⁹.

Starostwo chmielnickie musiało przetrwać te „nieszczęśliwości” w relatywnie dobrym stanie, o czym świadczy argumentacja przedstawiona w „Note pour passer plutôt le projet sur la S[taros]tie de Chmielnik”¹¹⁰. Dokument wspomina o szkodach, jakich doznały dobra Ossolińskich na Podkarpaciu (Lesko). Najpierw znaleźli tam schronienie konfederaci barscy, a potem stacjonowały wojska rosyjskie. Obowiązek utrzymania żołnierzy spadł na Józefa Ossolińskiego, za co nie otrzymał

jak i 1790 r. (ponownie jest to raczej wartość minimalna z uwagi na niepełne informacje odnośnie do Chmielnika); LNNBU, BB, rkps 576; AGAD, ASK, LVI, sygn. C.2 III.

¹⁰⁶ W obliczeniach uwzględniłem wieś Sulimirki, która nie wchodziła w skład starostwa w 1790 r., ale wcześniej była jego częścią.

¹⁰⁷ I. Скочиляс, dz. cyt., s. CCI–CCII. Rejestr cerkwi z 1783 r. prawie w pełni pokrywa się z danymi zawartymi w inwentarzu z 1790 r. Dwoma wyjątkami są „nowo wystawiona” cerkiew we wsi Makarowa, która musiała zostać zbudowana po 1783 r. oraz fakt, że starostwo straciło cerkiew w Sulimirkach (zob. poprzedni przyp.). Ostatecznie inwentarz wylicza 27 cerkwi; AGAD, ASK, LVI, sygn. C.2 III, k. 15.

¹⁰⁸ LNNBU, Ossol., rkps 4458/II, k. 14[v].

¹⁰⁹ W. Szczygielski, *Kazimierz Pułaski (1746–1779)*, w: PSB, t. 29, Wrocław 1986, s. 386.

¹¹⁰ LNNBU, Ossol., rkps 4458/II, k. 11–11v.

żadnej rekompensaty. W takim kontekście pojawia się następnie wątek niesprawiedliwego podziału starostwa chmielnickiego („injuste démembrement dans la Starostie de Chmielnik”). Autor noty wychodził więc z założenia, że rozwiązanie tego problemu wynagrodzi straty poniesione gdzie indziej.

Ze statystyk wyłania się identyczny obraz. Spadek liczby gospodarstw w latach 1763–1774 był w sumie niewielki i w ośmiu wsiach, o których mamy pewne wiadomości, wyniósł mniej niż 10% (z 524 gospodarstw do 480). Tym bardziej znamienne jest to, że jeszcze w 1790 r. ich zaludnienie (496 gospodarstw) było mniejsze niż przed 30 laty. Trudno o lepszy dowód na brak dynamiki systemu demograficznego.

Jaki wniosek płynie z zahamowania wzrostu zaludnienia? Najprawdopodobniej w starostwie wyczerpały się zasoby ziemi do wzięcia pod uprawę. Trafność takiej hipotezy potwierdzają opisane powyżej dzieje produkcji potażu – zamykanie potażowni i zobowiązanie majdanników do odrabiania pańszczyzny było pokłosiem wytrzebienia lasów. Z kolei brak obszarów do karczunku oznaczał, że nie będą się pojawiały nowe tereny uprawne. W inwentarzu z 1763 r. znalazło się zalecenie, aby mieszkańcy Maydanu Kuryłowskiego „pola sobie wyrabiali, i też, ile tyle, do dalszego pomiarkowania, zasiewali”¹¹¹. Dotychczasowi majdannicy mieli stać się rolnikami.

Przyczyny tej przymusowej zmiany profesji najlepiej oddaje następujący fragment lustracji z 1789 r.: „Dobra te mają lasy w stronie południowej sytuowane, czarne [...] wzdłuż około mil 4, wszereż na milę rozciągający się, wsiami wielą przedzielone, w których dawniej fabryki potażowe, szklanne i saletrzone za przywilejami Najjaśniejszych Augusta III i dziś panującego starostom chmielnickim nadanymi aż do roku 1784 praktykowane były, na wielu jednak miejscach, a najszczególniej na gruntach wsiów Kuryłowki, Bahrynowiec i Czernelowiec wielkie wydziały zakonserwowanego młodniku”¹¹². Na dawniej wykarczowanych terenach pojawiły się wsie, ale kolejnych już raczej nie będzie, skoro wydzielono sporą część starostwa na posadzenie nowych lasów. Pokrewne środki zaradcze wprowadzono także we wsiach Sokołowej, Lelotce i Porubińcach: „Lasów żadnych nie ma na budowlę zdatnych, prócz w dwóch miejscach [...] brzeziny drobnej na las zapuszczonej”¹¹³.

W lustracji zapisano jeszcze dwie inne informacje sugerujące, że głód ziemi był powszechny. Wieś Sulimirki straciła 12 chałup, a ich

¹¹¹ LNNBU, BB, rkps 576, k. 100v.

¹¹² AGAD, ASK, XLVI, sygn. 13, k. 255.

¹¹³ Tamże, k. 201v.

ziemia została natychmiast rozparcelowana pomiędzy innych gospodarzy (w 1763 r. Sulimirki liczyły 70 gospodarstw, w 1774 r. – 65, w 1779 r. – 58, w 1789 r. – 48)¹¹⁴. Ksiądz Paweł Olszewski skarżył się natomiast, że kościołowi chmielnickiemu zabrano 2/3 przynależnych mu gruntów¹¹⁵. Najwyraźniej w latach osiemdziesiątych XVIII w. ziemia i drzewa stały się cenniejsze od ludzi – zupełnie odwrotnie niż w 1739 r.¹¹⁶

Postępująca pauperyzacja stanowiła jedynie logiczną tego konsekwencję. W 22 wsiach w 1763 r. 1484 gospodarstwa miały 1349 koni (55%) i 1102 woły (45%), a w 1790 r. 1248 gospodarstw – 775 koni (38,4%) i 1241 wołów (61,6%)¹¹⁷. W latach 1763–1790 zmniejszyło się więc pogłowie koni i wzrosło wołów przy właściwie niezmienionej średniej liczbie zwierząt pociągowych przypadających na jedno gospodarstwo (1,65 w 1763 i 1,62 w 1790 r.). Konie były wydajniejsze, ale zarazem droższe w utrzymaniu, przez co obniżenie ich liczebności jest pewnym znakiem zubożenia. Tak samo jak spadek udziału procentowego gospodarstw dysponujących sprzężajem w ogólnej liczbie gospodarstw. W 22 wsiach w 1763 r. było 1001 gospodarstw sprzężajnych (67,5%) oraz 483 piesze (32,5%), w 1790 r. odpowiednio – 688 (55,1%) i 560 (44,9%).

Jeszcze ważniejszym aspektem pogarszającej się sytuacji chłopstwa był rozrost powinności feudalnych. Liczba folwarków zwiększyła się w latach 1763–1790 z 12 do 27¹¹⁸. W 1763 r. w 26 wsiach było

¹¹⁴ LNNBU, BB, rkps 576, k. 72v–74; AGAD, ASK, LVI, sygn. C.2 I, k. 182v–183, 215–215v; AGAD, ASK, XLVI, sygn. 13, k. 196–196v. Wieś Sulimirki formalnie nie przynależała do starostwa chmielnickiego w 1789 r. i zajmuje w lustracji oddzielne miejsce.

¹¹⁵ AGAD, ASK, XLVI, sygn. 13, k. 258.

¹¹⁶ Tak pisał o terenach dawnego starostwa chmielnickiego W. Marczyński ok. 1822 r.: „Ziemia w tych włościach żyzna, las czarny z wyrąbania wyrastający” oraz „W tych dobrach [...] ziemia glinowata i czarna, las zrąbany”; tenże, *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej*, t. 2, Wilno 1822, s. 213, 216.

¹¹⁷ W 1739 r. mieszkańcy starostwa uścili opłaty od 722 koni i 590 wołów, a w 1742 r. od 631 koni i 562 wołów; LNNBU, ACz, rkps 168, s. 121–124; LNNBU, ACz, rkps 364, s. 13–14.

¹¹⁸ W. Serczyk, dz. cyt., s. 36; В. Маркина, *Магнатское поместье...*, s. 57. Niepohamowany rozwój folwarków oznacza, że gospodarstwo magnackie zyskiwało coraz większą przewagę nad gospodarstwami chłopskimi. Jednocześnie potwierdza to opinię W. Kuli o sporej chłonności rynku wewnętrznego na osiemnastowiecznej Ukrainie Prawobrzeżnej, ponieważ produkcja folwarczna mogła znaleźć zbyt tylko wśród tutejszych chłopów. Właśnie po to został stworzony mechanizm propinacyjny, który odgrywał ogromną rolę także w starostwie chmielnickim. Udział arendy karczemnej w dochodzie ze starostwa wyniósł w 1739 r. 53,85% (17 tys. zł na 31 572 zł; LNNBU, ACz, rkps 168, s. 125, 139), w 1742 r. – 57,8% (22 tys. zł na 38 062 zł; LNNBU, ACz, rkps 364, s. 17), w 1765 r. – 61,25% (65 514 zł na 106 956,14 zł), a w 1789 r. – 47,83% (70 133,8 zł na 146 619,47 zł). Spadek między 1765 a 1789 r. spowodował przede wszystkim wzrost

1667 gospodarstw – 981 pańszczyźnianych (58,8%), 306 czynszowych (18,4%) i 380 libertowanych (22,8%). W tych samych wsiach w 1789 r. na 1506 gospodarstw przypadało już 1088 pańszczyźnianych (72,2%), 372 czynszowych (24,7%) i jedynie 46 libertowanych (3,1%). Jednocześnie wzrósł wymiar pańszczyzny. W 25 wsiach w 1763 r. 449 gospodarstw pańszczyźnianych odrabiało pańszczyznę w wysokości 2 dni w tygodniu latem i 1 dnia w tygodniu zimą (45,8%), a 532 w wysokości 1 dnia w tygodniu tak latem, jak i zimą (54,2%), podczas gdy w 1789 r. było to odpowiednio – 811 (74,5%) i 277 (25,5%) gospodarstw. Z kolei we wsiach, o których mamy dane z 1765 i 1789 r., liczba dni pańszczyźnianych wzrosła z 76 575 do 125 323 – podwyższenie ilości pańszczyzny o 63,7% przy ewidentnej stagnacji zaludnienia.

Warto byłoby skonfrontować te dane ze spisami powinności, ale niestety nie zostały one włączone do lustracji z 1789 r. W zamian można wykorzystać skargę mieszczan chmielnickich, która równie dobrze ukazuje położenie ludności starostwa. Zbyteczne byłoby przytaczanie wszystkich szczegółów. Mieszczanie żalili się m.in. na odbieranie im ziemi, bicie, dodatkowe roboty zamkowe, za które nie otrzymywali zapłaty, ograniczenia w handlu czy bezprawne wprowadzenie pańszczyzny i nowych podatków przez Macieja Mioduszeńskiego jeszcze przed lustracją z 1765 r.¹¹⁹ Nie wydaje się, aby w kolejnych latach, już po przyłączeniu Ukrainy Prawobrzeżnej do Rosji, coś się zmieniło. Podczas weryfikacji praw miejskich w 1796 r. mieszczenie chmielnickie uznali wszak za konieczne przedstawić władzom carskim swoją dawną protestację „wniesioną do akt grodzkich latyczowskich”, będącą reakcją na wspomniane już poczynania Macieja Mioduszeńskiego¹²⁰.

Ale pomimo dalszego wzrostu powinności feudalnych realne dochody starostwa z poszczególnych wsi, jak i całego kompleksu dóbr wciąż

znaczenia pańszczyzny, której udział w ogólnym dochodzie powiększył się z 16,84 do 28,61% (dochód z samej pańszczyzny w 1789 r. był wyższy niż w 1765 r. nawet po uwzględnieniu inflacji). Ale i tak arenda pozostała najważniejszym źródłem zysku; tenże, *Teoria ekonomiczna...*, s. 155; W. Kula, J. Leskiewiczowa, dz. cyt., s. 445–452. Jednocześnie dopełnia to następującą obserwację I. Rychlikowej: „w pracach Markinej [sic!] i Serczyka mogliśmy obserwować wzrost i ilości folwarków, i ilości pańszczyzny w okresie niewątpliwego odcięcia Podola od rynku gdańskiego”; taż, *Dwie książki o gospodarstwie magnackim na Ukrainie prawobrzeżnej w XVIII w.*, PH, t. 59, 1968, nr 1, s. 163. Nie znajduje więc tu raczej zastosowania klasyczna teza polskiej historiografii łącząca rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej z eksportem zboża do krajów zachodnich.

¹¹⁹ AGAD, ASK, XLVI, sygn. 13, k. 260–262v. W lustracji z 1765 r. pojawia się postać Macieja na Mioduszach Mioduszeńskiego, chorążego owruckiego, „JW Wojewody Wołyńskiego starostwa chmielnickiego posesora trzyletniego”; tamże, sygn. 12, k. 26.

¹²⁰ W. Serczyk, dz. cyt., s. 41.

oscylowały wokół wartości sprzed 50 lat, gdy zarówno wielkość populacji, jak i ponoszone przez nią ciężary były znacząco niższe. W pewnym sensie tłumaczy to wzrost pańszczyzny – pan musiał zwiększać obciążenia, aby chociaż trochę zniwelować skutki inflacji.

Wielki cykl agrarny?

Tytuły poprzednich podpunktów – stopień zero społeczeństwa (*étage d'une société*), wzrost (*essor*), dojrzałość (*maturité*) – odpowiadają fazom wielkiego cyklu agrarnego (*grand cycle agraire*). Określają one zmiany w liczbie ludności. Do ok. 1730 r. starostwo chmielnickie nie mogło poszczycić się zbyt wysoką populacją. Potem miał miejsce, trwający do lat sześćdziesiątych XVIII w., gwałtowny wzrost zaludnienia, który przerodził się w stagnację. Oryginalnie koncepcję wielkiego cyklu agrarnego stworzył Emmanuel Le Roy Ladurie, chcąc przy jej pomocy opisać trwającą ok. 200 lat fluktuację życia gospodarczego nowożytnej Langwedocji¹²¹.

Jej początek wyznacza rok 1450. Podobnie jak cała Europa, Langwedocja była wówczas od 100 lat dotknięta kryzysem. Niedostatek ludzi przesądzał o wszystkim, zwłaszcza o kształcie krajobrazu, który zdominowały lasy i ugory. Wraz z załamaniem się ustroju feudalnego i państwa brak poczucia bezpieczeństwa stał się powszechny. Jaśniejszą stroną upadku prowincji była konieczność zmniejszenia świadczeń pobieranych przez panów ziemskich, co stanowiło zachętę do wznowienia aktywności ekonomicznej¹²².

Czy podobnie wyglądało starostwo chmielnickie w początkach XVIII w.? Nie ma wątpliwości jeżeli chodzi o brak ludzi i bezpieczeństwa. To samo trzeba powiedzieć o lasach i ugorach – propozycja utworzenia chorągwi zawarta w „Refleksjach...” czy plan wyrobu potażu z 1739 r. wprost posługują się argumentem w postaci obfitości ziemi i lasów. Bez wątplenia istniały więc rezerwy i niewykorzystane zasoby, które umożliwią rozwój w przyszłości. Również wymiar powinności feudalnych odpowiada sytuacji w Langwedocji sprzed 250 lat. W 1739 r. tylko dwie wsie były zobowiązane do odrabiania pańszczyzny (skądinąd jedna z nich nie musiała prawie w ogóle ponosić dodatkowych ciężarów) – w zasadzie chłopci uiszczali jedynie czynsz i opłaty pieniężne. Zarządcy starostwa musieli dbać o swoich poddanych, aby inni także zechcieli się osiedlić na jego obszarze.

¹²¹ E. Le Roy Ladurie, *Les paysans de Languedoc*, t. 1–2, Paris 1966.

¹²² Tamże, t. 1, s. 634.

W Langwedocji nagle, między 1490 a 1500 r., rozpoczął się wzrost. Le Roy Ladurie twierdzi, że był on rezultatem prostego nagromadzenia czynników endogennych – wystarczyła tylko iskra, aby człowiek zaczął eksploatować niewykorzystywane dotąd zasoby. Zaludnienie zaczęło się powiększać w błyskawicznym tempie. Ale jednocześnie gospodarka zanotowała tylko niewielki wzrost. Z tego powodu ok. 1530 r. ujawniła się sprzeczność: „z jednej strony dynamiczna elastyczność populacji, z drugiej uparta sztywność produkcji rolnej”¹²³.

Tak przedstawia się sens wielkiego cyklu agrarnego – eksplozja zaludnienia przy jednoczesnej stagnacji produkcji. Czy takie samo zjawisko wystąpiło w starostwie chmielnickim? Wydaje mi się, że mając do dyspozycji tylko i wyłącznie wielkość dochodu pana z poszczególnych wsi i całych dóbr oraz stan zaludnienia, można udzielić wiarygodnej odpowiedzi na to pytanie. Okazuje się, że w 1739 i 1765 r. dochód realny pana zarówno z poszczególnych wsi, jak i z całego starostwa kształtował się na podobnym poziomie. Jednocześnie skok liczby ludności i wzrost obciążeń feudalnych jest faktem. Można zatem sformułować na tej podstawie następujące założenie: **stagnacja realnego dochodu pana pomimo wzrostu liczby gospodarstw oraz powinności feudalnych jest skutkiem niższej produktywności nowych gospodarstw (prawo zmniejszających się przychodów)**. Starostwo chmielnickie w XVIII w. doznało więc takiego samego losu jak Langwedocja dwa stulecia wcześniej – zaludnienie rosło szybciej niż produkcja (zasoby)¹²⁴. W dawnej gospodarce szybko przychodził moment, w którym każda kolejna para rąk do pracy stawała się mniej wydajna od poprzedniej. Koniec końców dodatkowi ludzie nie przyczyniali się do zwiększenia produkcji, ale za to konsumowali tyle samo co pozostali¹²⁵. Po 1739, a już z pewnością po 1742 r. (jeżeli będziemy chcieli przyłożyć większą wagę do chwilowej zwyżki dochodu realnego pana z tego czasu) prawo zmniejszających się przychodów zaczęło działać w całej pełni.

Spowodowało ono pauperyzację ludności. Jej wysoka liczba sprawiła, że jednostka przestała być cenna, co pozwoliło na radykalne zwiększenie obciążeń feudalnych, w szczególności poprzez zobowiązanie chłopów do odrabiania pańszczyzny. Nie będzie chyba nadużyciem stwierdzenie, że tak wygląda „żelazne prawo płac” w gospodarce

¹²³ Tamże (tłum. A.W.).

¹²⁴ Innymi słowy, wzrastała *population pressure*. O przeludnieniu jako przeszkodzie uniemożliwiającej gospodarstwom chłopskim osiągnięcie optymalnej wydajności/ użyteczności, co z kolei poważnie ogranicza ich zdolność do ponoszenia ciężarów feudalnych, pisał z perspektywy teoretycznej A. Czajanow; tenże, dz. cyt., s. 20.

¹²⁵ Choć jest całkiem możliwe, że konsumowali mniej od swoich przodków.

folwarczno-pańszczyźnianej (swoją drogą płace realne pracowników najemnych na Podolu również wyraźnie się zmniejszyły na przestrzeni XVIII w. – według Opanasa Niesiełowskiego około półtora raza między 1743 a 1799 r.¹²⁶).

Po 1600 r. Langwedocja weszła w kolejną fazę, dojrzałości. Populacja wciąż się powiększała, ale w znacznie wolniejszym tempie, co było odpowiadziało na brak wzrostu produkcji¹²⁷. Starostwo chmielnickie osiągnęło dojrzałość ok. 1760 r. Liczba gospodarstw utrzymywała się w latach 1763–1790 na praktycznie jednakowym poziomie.

Jedynie zaostrzeniu uległy tendencje z poprzedniego okresu. Głód ziemi stał się realnym problemem. Dobitym przejawem narastającego zubożenia były zmiany w liczbie koni i wołów na korzyść tych ostatnich. Jednak stale pogarszające się położenie chłopów najlepiej odzwierciedla wzrost pańszczyzny. W latach 1765–1789 liczba dni pańszczyźnianych odrabianych we wsiach starostwa chmielnickiego wzrosła o ponad 60% przy właściwie niezmienionej wielkości zaludnienia. Pomimo tego dochód realny pana wciąż oscylował w granicach wyznaczonych przez 1739 lub 1765 r.¹²⁸

Czy odnosi się to także do całej Ukrainy Prawobrzeżnej? Jak pokazują badania Mieczysława Kędelskiego, raczej nie. Według jego obliczeń roczne tempo przyrostu ludności w województwach kijowskim, wołyńskim, podolskim i braclawskim w latach 1772–1789 wyniosło 1,45%, dzięki czemu populacja wzrosła z 2597 tys. do 3317 tys. osób¹²⁹. Z pewnością

¹²⁶ O. Неселовський, dz. cyt., s. 20–22.

¹²⁷ E. Le Roy Ladurie, dz. cyt., s. 635–636.

¹²⁸ Na stagnację dochodu realnego uzyskiwanego w drugiej połowie XVIII w. na Ukrainie Prawobrzeżnej przez gospodarstwa magnackie, wywołaną spadkiem „wartości nabywczej ówczesnego pieniądza”, wskazywał już T. Sobczak, podając m.in. za przykład wzrost dochodów ze starostwa bohusławskiego (błędnie nazywając je „borysławskim”) w latach 1767–1789: „Nominalnie wpływy gotówkowe wzrosły o 75,2% (s. 48), realnie natomiast mamy tu do czynienia co najwyżej z utrzymaniem się ich na poziomie 1767 r., jeżeli nie ze spadkiem”; tenże, rec.: W. Markina, *Magnatskoje pomiestie Prawobierieżnoj Ukrainy wtorej połowiny XVIII w.*, Kijew 1961, KHKM, t. 11, 1963, nr 2, s. 441–442. Najciekawsze, że liczba gospodarstw w starostwie bohusławskim w latach 1765–1789 powiększyła się z 2887 do 3736, a „chałup do intraty” z 2681 do 3736 (z uwagi na nieścisłości w zapisanych liczbach podsumowanie lustracji z 1789 r. podaje „osiadłość” wynoszącą 3743 chałupy). Jednocześnie wzrosły ciężary feudalne ponoszone przez mieszkańców starostwa; *Архивъ Юго-Западной Россіи*, cz. 7, t. 3: *Акты о заселеніи Южноі Россіи XVI–XVIII в.в.* (2), Кіевъ 1905, s. 67–79, 334–349.

¹²⁹ M. Kędelski, dz. cyt., s. 89–90. Jeszcze wyższy wynik otrzymał M. Krikun. Według jego obliczeń w latach osiemdziesiątych i na początku lat dziewięćdziesiątych XVIII w. roczny przyrost naturalny równał się 18,5–21,6 na tysiąc osób w woj. kijowskim

przed 1772 r. było jeszcze wyższe, biorąc pod uwagę, z jak niskiego pułapu rozpoczął się wzrost (rzecz jasna trzeba też pamiętać o poprawiającej się jakości rejestrów podatkowych)¹³⁰. Najwidoczniej stagnacja w starostwie chmielnickim zapanowała wcześniej niż w innych częściach Ukrainy Prawobrzeżnej. Wyjaśnienie wydaje się dość proste. Chmielnik leżał na zachodzie regionu i jako pierwszy mógł zostać zasiedlony po zakończeniu kryzysu XVII w.¹³¹

Ostatnią fazą wielkiego cyklu agrarnego wyróżnioną przez Le Roy Laduriego był kryzys (*reflux*). Około 1680 r. liczba ludności Langwedocji zaczęła spadać¹³². Zbyt mała produkcja wywołała reakcję społeczeństwa, które postanowiło poradzić sobie z kłopotami w najprostszy możliwy sposób, czyli poprzez zmniejszenie swej wielkości¹³³. Nadmiarowi ludzie pojawili się wraz z chwilową poprawą koniunktury w latach 1655–1675. Potem produkcja powróciła do swoich normalnych rozmiarów z poprzednich dekad, co musiało fatalnie się odbić na wysokości zaludnienia i poziomie życia. Ze źródeł dziewiętnastowiecznych wynika, że nic takiego nie miało miejsca ani w byłym starostwie chmielnickim, ani na całej Ukrainie Prawobrzeżnej. Przynajmniej do połowy stulecia trwał bardzo wolny przyrost zaludnienia¹³⁴. Tadeusz Epsztein wyraża

oraz 11,4–22,8 na tysiąc osób w woj. braclawskim; M. Крикун, *Природний рух населення на Правобережній Україні у 80-х – на початку 90-х років XVIII ст.*, „Вісник Львівського університету. Серія історична” 37, 2002, nr 2, s. 62. W podobnym tempie zwiększała się liczba dymów: „W latach 1775–1790 liczba dymów na tym terenie [Ukrainy Prawobrzeżnej – A.W.] wzrosła z 416 443 do 536 118”; Z. Guldon, N. Krikun, *Spis dymów prawobrzeżnej Ukrainy z roku 1775*, „Studia Źródłoznawcze” 24, 1979, s. 186.

¹³⁰ Wzorem W. Abła, który zauważył, że gdyby skala przyrostu zaludnienia, jakiej zaznały średniowieczne Niemcy, trwała w następnych stuleciach, to w XX w. zamieszkiwałoby je blisko 250 mln osób, można wykonać ciekawy eksperyment myślowy. Zakładając, że wzrost liczby ludności na Ukrainie Prawobrzeżnej utrzymywałby się w kolejnych latach na poziomie 1,45% rocznie, to w 2000 r. liczyłaby ona blisko 70 mln mieszkańców. Tymczasem w 2016 r. cała Ukraina miała 45 mln obywateli. Dowodzi to, że tak intensywny wzrost populacji musiał ugiąć się pod własnym ciężarem; tenże, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*, Hamburg–Berlin 1966, s. 48.

¹³¹ Jak zauważył już A. Jabłonowski: „Po zawarciu pokoju w Karłowicach w 1699 r., gdy ziemie południowe Rzeczypospolitej nieco wytchnęły, ożywiło się zaraz i osadnictwo. Najpierw więc po (owym) pokoju zaczęło się osadzać Podole”; tenże, *Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej*, Oświęcim 2018, s. 237–238.

¹³² E. Le Roy Ladurie, dz. cyt., s. 638.

¹³³ Tamże.

¹³⁴ W. Kabuzan tłumaczy ten zastój: 1) niezbyt wysokim przyrostem naturalnym, 2) brakiem wolnej ziemi do zasiedlenia, 3) znaczną emigracją do Noworosji; tenże, *Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (По материалам ревизий)*, Москва 1971, s. 38. Należy szczególnie uwypuklić odpływ

analogiczny pogląd co do wzrostu populacji chłopów w majątkach ziemskich na Podolu od 1840 do 1860 r.¹³⁵

Jak prezentują się konkretne liczby? Zaludnienie ujezdu lityńskiego, którego częścią był Chmielnik, w latach 1795–1857 wzrosło z 49 982 dusz do 60 412 (o 10 430)¹³⁶, co daje roczny średni przyrost na poziomie 0,31%. Natomiast informacje zebrane przez Wawrzyńca Marczyńskiego pozwalają obliczyć, jak zmieniała się liczba ludności byłego starostwa chmielnickiego do ok. 1822 r. Populacja wsi, o których mamy dane z inwentarza sporządzonego w 1790 r. oraz z pracy Marczyńskiego opublikowanej w 1822 r., wzrosła w tych latach z 12 943 do 13 954 osób, skutkiem czego średnioroczny przyrost wyniósł 0,24%. Niezwykle wysoki poziom zaludnienia¹³⁷ był więc z powodzeniem utrzymywany, przez co gospodarka i społeczeństwo znalazły się, jak mi się zdaje, w „pacie maltuzjańskim”¹³⁸.

Pozostaje jeszcze jedno pytanie: dlaczego osiemnastowieczny wzrost nie zakończył się katastrofą? Dlaczego w XVII w. Ukrainę Prawobrzeżną dotknęła „ruina”, podczas gdy później nic takiego się nie stało? Odpowiedzi upatruję w turnerowskim „domknięciu granicy”, które w latach 1740–1800 przyniosło ostateczne zwycięstwo państw terytorialnych nad pograniczem¹³⁹. Wraz z nim Ukraina Prawobrzeżna przestała być zagrożona najazdami ludów stepowych, niszczycielskimi przemarszami rozlicznych wojsk oraz rebeliami, które niezawodnie znajdowały swój początek tam, gdzie nie sięgała władza centralna¹⁴⁰. Zmianę tę oddaje

potencjalnie nadmiarowych ludzi na stepy czarnomorskie; E. Дружинина, *Северное Причерноморье в 1775–1800 гг.*, Москва 1959, s. 260.

¹³⁵ T. Epsztein, *Wielka własność ziemska w guberni podolskiej w pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 2017, s. 24.

¹³⁶ B. Кабузан, dz. cyt., s. 39.

¹³⁷ Gęstość zaludnienia Podola w końcu XVIII w. wynosiła 30–40 osób na km² – to wyjątkowa wartość na tle pozostałych ziem Rzeczypospolitej; I. Gieysztorowa, *Badania nad historią zaludnienia Polski*, KHKM, t. 11, 1963, nr 3–4, ryc. 5 po s. 556. Jak wynika z badań P. Hoffmana nad nowożytnym Bretteville-l’Orgueilleuse, stagnacja i wysoka produktywność mogą niekiedy współwystępować („high-level stagnation”); tenże, *Growth in a Traditional Society. The French Countryside, 1450–1815*, Princeton 1996, s. 137. Przypuszczam, że jest to właśnie przypadek Podola, czyli regionu czarnoziemów o nadzwyczajnie wysokich plonach zbóż.

¹³⁸ Koncepcję tę stworzył D. Herlihy w odniesieniu do średniowiecznej Europy Zachodniej. Z jednej strony podkreśla on, że wielkość zaludnienia osiągnięta ok. 1300 r. właściwie nie zmieniała się aż do wybuchu epidemii czarnej śmierci (1348), nawet pomimo częstych klęsk głodu. Z drugiej strony łączy powstałą w ten sposób równowagę z paraliżem społeczeństwa i rozwoju; tenże, *The Black Death and the Transformation of the West*, Cambridge (Mass.)–London 1997, s. 38.

¹³⁹ W. McNeill, *Europe’s Steppe Frontier 1500–1800*, Chicago 1975, s. 221.

¹⁴⁰ P. Chaunu, *La civilisation de l’Europe classique*, Paris 1984, s. 31. Potwierdzają to sukcesy armii koronnej i carskiej w walce z hajdamakami w latach pięćdziesiątych

w miniaturze historia chmielnickich fortyfikacji. W obawie przed tatarskimi atakami Jan Tarnowski w 1534 r. „zamek silnie umocnił”, a sam Chmielnik otoczył wałem¹⁴¹. Na początku XIX w. istniały tylko szczątki dawnego zamku¹⁴², Marczyński opisał zaś miasto jako „niegdyś obronne”¹⁴³. Najwyraźniej Chmielnik nie był więcej narażony na niebezpieczeństwo, skoro mógł obyć się bez umocnień.

Zakończenie

Nowożytne starostwo chmielnickie funkcjonowało w ramach gospodarki chłopskiej. W obrębie tej struktury od XVI do XVIII w. doświadczyło dwóch fluktuacji. Pierwszą z nich, trwającą od XVI do przełomu XVII i XVIII w., nazywam „koniunkturą tatarską”, ponieważ to przede wszystkim najazdy ordy wywołały kryzys, który zaprzepścił dorobek wcześniejszego okresu wzrostu. Drugą fluktuację, trwającą od początku XVIII do połowy XIX w., określam „koniunkturą maltuzjańską”, ponieważ tym razem żywiolowy wzrost gospodarczy przemienił się w długotrwałą stagnację, czego przyczyną było działanie prawa zmniejszających się przychodów; prawdopodobnie już w drugiej połowie XVIII w. ziemia jedynie z najwyższym trudem mogła wyżywić kolejnych ludzi – tym samym starostwo chmielnickie doznało prawie w całości wielkiego cyklu agrarnego.

Przypadek zbadanego przeze mnie obszaru pozwala też spojrzeć na dzieje gospodarcze całej Ukrainy Prawobrzeżnej przez pryzmat modelu gospodarki chłopskiej. W takiej perspektywie jej nowożytna historia ekonomiczna byłaby najpierw zdeterminowana przez słabość Rzeczypospolitej – państwa, które nie potrafiło powstrzymać napaści Tatarów zaopatrujących rynek osmański w niewolników ani podjąć skutecznej walki z bandytyzmem i obcymi wojskami. Natomiast później, już po ujarzmieniu pogranicza, granice wzrostu Ukrainy Prawobrzeżnej zostały zakreślone przez stagnację technologiczną oraz nieszczęśliwe położenie

i sześćdziesiątych XVIII w. oraz błyskawiczne stłumienie koliszczyzny przez wojska polsko-rosyjskie w 1768 r.; A. Podraza, E. Rostworowski, *Materiały do sytuacji na Ukrainie Prawobrzeżnej i ruchów hajdamackich lat 50-tych i 60-tych XVIII wieku z korespondencji Jerzego Wandalina Mniszcha*, PH, t. 47, 1956, nr 1, s. 143–160.

¹⁴¹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, Warszawa 1880, s. 589.

¹⁴² В. Печерин, *Замогильные записки (Apologia pro vita mea)*, w: *Русское общество 30-х годов XIX в. Люди и идеи. Мемуары современников*, red. И. Федосов, Москва 1989, s. 156.

¹⁴³ W. Marczyński, dz. cyt., s. 198.

na skraju peryferii europejskiego systemu-świata, które uniemożliwiły przełamanie prawa zmniejszających się przychodów.

Tak więc o dwukrotnym niepowodzeniu rozwoju gospodarczego na Ukrainie Prawobrzeżnej zadecydowała słabość superstruktur gospodarki chłopskiej. Gdy uległy one przekształceniu, sprawiając, że wiejska infrastruktura zyskała osłonę państwa terytorialnego oraz przywilej uczestnictwa w międzynarodowym obiegu handlowym, system ekonomiczny Ukrainy Prawobrzeżnej nabrał nieznaney wcześniej dynamiki.

Tabela 1. Ceny korca żyta na Podolu w latach 1748–1790

Rok	Cena	
1748	1 zł	
1749	1 zł – 1 zł 8 gr	
1753	2 zł – 1 zł	
1756	1 zł 20 gr	
1757	2 zł – 4 zł 15 gr	
1761	3 zł 15 gr	
1762	1 zł	
1764	1 zł	
1765	3 zł 15 gr	
1766	4 zł – 4 zł 15 gr	
1767	3 zł	
1768	3 zł 10 gr	
1770	3 zł – 8 zł	
1771	5 zł – 7 zł 4 gr	
1777	3 zł – 3 zł 18 gr	
1780	4 zł – 3 zł 1 gr	
1782	3 zł 17 gr	
1783	4 zł	
1784	5 zł	
1785	7 zł – 8 zł	
1787	11 zł – 18 zł	
1788	8 zł – 10 zł	
1790	7 zł – 13 zł	
Średnia cena korca żyta w latach 1761–1768 (dane z 7 lat)		2,80 zł
Średnia cena korca żyta w latach 1780–1785 (dane z 5 lat)		4,72 zł

Źródło: В. Маркина, *Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие)*, Киев 1961, s. 210.

Tabela 2. Napływ nowych ludzi do starostwa chmielnickiego do 1739 r. (nowo osadzone gospodarstwa chłopskie)

Miejscowość	do 1699	1700–1709	1710–1719	1720–1729	1730–1739
Bahrynówce	–	–	2	14	17
Chmielnik	2	15	23	64	178
Dubowa	–	–	2	3	10
Juwcza	–	6	12	21	52
Kaczanówka	–	2	7	12	50
Kuryłowce	–	–	–	1	64
Maydan	–	–	–	–	29
Maydanik Bahrynowiecki	–	–	–	–	14
Mytnik Mały	–	–	–	4	16
Mytnik Wielki	–	–	–	1	54
Ossolinka	–	–	–	–	25
Semki	–	–	–	–	14
Szeroka Grobla	–	2	1	8	16
Trybuchy	–	–	–	–	48
Winnikowce	–	–	–	1	11
Woytowce	–	–	–	4	18
Suma	2	25	47	133	616

Źródło: LNNBU, ACz, rkps 168; М. Крикун, *З історії заселення Подільського воєводства в першій половині XVIII ст.*, „Вісник Львівського університету. Серія історична” 2, 1965, s. 74. Z jakichś powodów M. Krikun nie uwzględnił w swoich obliczeniach Żydów w Chmielniku oraz filiponów w Kuryłowcach i Mytniku Wielkim, tabela bierze ich pod uwagę. Ponadto we wsi Semki do ogólnej liczby gospodarstw M. Krikun dodał 5 komorników – wydaje mi się, że to błędne podejście, więc tak nie uczyniłem; LNNBU, ACz, rkps 168, s. 39–40, 50, 56, 111.

Tabela 3. Liczba gospodarstw w wybranych 13 wsiach starostwa chmielnickiego w latach 1681–1790

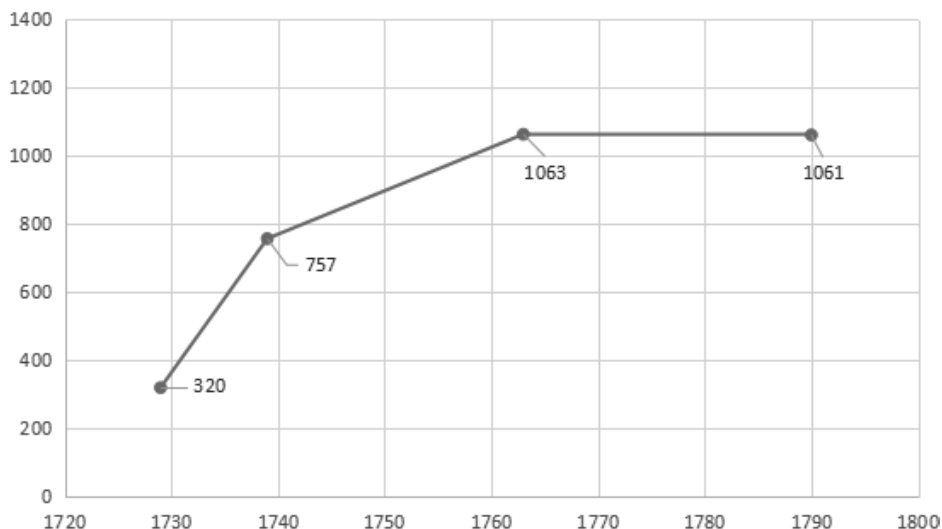
Wieś	ok. 1681	ok. 1729*	1739	1763	1790
Bahrynówce	6	82	104	156	156
Dubowa	4	30	40	73	94
Juwcza	0	86	141	144	148
Kaczanówka	–	29	79	137	111
Kuryłowce	0	2	72	48	47
Mytnik Mały	–	7	23	26	46
Mytnik Wielki	–	7	61	82	104
Ossolinka	–	–	25	58	50

Wieś	ok. 1681	ok. 1729*	1739	1763	1790
Semki	–	–	38	89	65
Szeroka Grobla	0	39	55	61	50
Trybuchy	0	3	52	61	54
Winnikowce	–	14	28	66	64
Woytowce	–	21	39	62	72
Suma	10	320	757	1063	1061

Legenda: * – liczbę gospodarstw ok. 1729 r. uzyskałem poprzez odjęcie od liczby gospodarstw w 1739 r. nowych gospodarstw, które pojawiły się w latach 1730–1739. Dalsza retrogresja wydaje się być zbyt ryzykowna, ponieważ inwentarz posługuje się kategorią gospodarstw dziedzicznych (*haeres* lub *haeredites* w dokumencie zapisywane symbolem „Hrs”), a więc takich, które przynajmniej raz zostały odziedziczone. Jednakże nic nie wiadomo o momencie takiego zdarzenia. Ponadto we wsiach starostwa w 1739 r. żyło 64 szlachciców – 30 mieszkających w Semkach (24) i Kuryłowcach (6) z pewnością osiedliło się w latach trzydziestych XVIII w., 18 mieszkających w Mytniku (3) i Woytowcach (15) najprawdopodobniej mieszkało tam jeszcze przed 1729 r. O pozostałych 16 szlachcicach nic nie wiadomo. Zakładam, że nowi szlachcice żyli w Trybuchach (1), Juwczy (3) i Winnikowcach (3) – w sumie: 7, a z kolei Bahrynówce zamieszkiwało przed 1729 r. 4, a później przybyło 5; LNNBU, ACz, rkps 168, s. 112–115.

Źródło: *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681). Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe*, t. 1: *Text, Translation, and Commentary*, red. D. Kołodziejczyk, Cambridge (Mass.) 2004; LNNBU, ACz, rkps 168; M. Крикун, *З історії заселення Подільського воєводства в першій половині XVIII ст.*, „Вісник Львівського університету. Серія історична” 2, 1965, s. 73–74; LNNBU, BB, rkps 576; AGAD, ASK, LVI, sygn. C.2 III.

Wykres 1. Liczba gospodarstw w wybranych 13 wsiach starostwa chmielnickiego w latach 1729–1790

Źródło: oprac. własne na podstawie danych zawartych w tab. 3.

Tabela 4. Liczba gospodarstw w wybranych 8 wsiach starostwa chmielnickiego w latach 1763–1790

Wieś	1763	1774	1790
Bahrynowce	156	164	156
Czernelowce	38	34	36
Klityszcze	51	42	47
Kusikowce	63	71	73
Serbinówka	38	21	44
Sulimirki	70	65	48*
Tomaszpol z Antonówką	108	83	92
Suma	524	480	496

Legenda: * – dane za 1789 r.

Źródło: LNNBU, BB, rkps 576; AGAD, ASK, XLVI, sygn. 13; AGAD, ASK, LVI, sygn. C.2 I, C.2 III.

Tabela 5. Liczba gospodarstw w wybranych 13 wsiach starostwa chmielnickiego w 1763 i 1790 r.

Wieś	1763	1790
Hołotek	60	41
Huta Nowa	10	17
Huta Stara	21	25
Lelotka	27*	30
Maydan Czernelowski	24	13
Maydan Kuryłowski	96	36
Maydan Stasiowy	15	19
Mazurówka	36	25
Porubińce	41*	26
Sokołowa	51*	50
Tereszpol	99	155
Trościaniec (Biały Rękaw)	130	109
Wierzbówka	27	21
Suma	637	567

Legenda: * – dane z inwentarza sporządzonego w 1767 r.; formalnie wieś stała się częścią starostwa chmielnickiego dopiero w 1790 r.

Źródło: LNNBU, BB, rkps 576; AGAD, ASK, LVI, sygn. C.2 I, C.2 III.

Tabela 6. Dochód nominalny i realny pana z wybranych wsi starostwa chmielnickiego w latach 1739–1789 (w zł)

Wieś	1739	1765	1789
Bahrynowce	848	7787	10 133
Dubowa	386	3570	5998
Juwcza	1645	10 004	11 049
Kaczanówka	25*	5497	7802
Kuryłowce	741	3049	2754
Mytnik Mały	115	542	8585
Mytnik Wielki	357	4046	
Ossolinka	0	606	3104
Szeroka Grobla	385	4592	5408
Trybuchy	387	3099	3241
Winnikowce	305	2877	4819
Woytowce	274*	2472	3436
Arenda karczemna w 1739 r.	10 298**	–	–
Dochód nominalny	15 766***	48 141	66 329
Dochód realny	15 766***	17 193	14 053

Legenda: * – dochód z Woytowic i w szczególności z Kaczanówki powinien być większy, ponieważ były to jedyne 2 wsie zobowiązane do odrabiania pańszczyzny, a której wartość nie została uwzględniona w obliczeniach. Niestety nie wiadomo, na ile wyceniano dzień pańszczyźnianej pracy chłopą; LNNBU, ACz, rkps 168, s. 121–122; ** – w 1739 r. sporządzono zbiorczą tabelę dochodu z arendy karczemnej dla poszczególnych miejscowości. Pomniejszyłem wysokość arendy karczemnej o 602 zł, ponieważ w jej skład wszedł także dochód uzyskany z dwóch majdanów. Pierwszy z nich (Maydan) miał 29 gospodarstw, a drugi (Maydanik Bahrynowiecki) – 14, pomnożyłem więc sumę tych liczb (43) przez średni dochód uzyskiwany z arendy z jednego gospodarstwa (14 zł; 17 tys. zł dochodu z 1192 gospodarstw); tamże, s. 139; *** – dochód powinien być minimalnie większy, ponieważ sposób opracowania spisu nie pozwala jednoznacznie ustalić wysokości dochodu z niektórych ciężarów feudalnych (m.in. z dziesięciny pszczelnej) na poziomie poszczególnych wsi; tamże, s. 121–125.

Źródło: LNNBU, ACz, rkps 168; AGAD, ASK, XLVI, sygn. 12, 13.

Tabela 7. Dochód nominalny i realny pana z wybranych wsi starostwa chmielnickiego w 1765 i 1789 r. (w zł)

Wieś	1765	1789
Czernielowce	1268	1964
Hołotek	2399	2890
Klityszcze	3652	5746
Kusikowce	1782	4187
Lelotka*	974	1404
Maydan Stasiowy	528	1738
Porubińce*	1129	1355

Wieś	1765	1789
Semki	3622	2848
Serbinówka	1573	1901
Sokołowa*	2222	2518
Sulimirki	2539	2687
Tomaszpol z Antonówką	4821	5305
Dochód nominalny	26 509	34 543
Dochód realny	9468	7318

Legenda: * – formalnie wieś stała się częścią starostwa chmielnickiego dopiero w 1790 r.

Źródło: AGAD, ASK, XLVI, sygn. 12, 13.

Tabela 8. Dochód nominalny i realny pana z miasta Chmielnika w latach 1739–1789 (w zł)

Rok	Dochód nominalny	Dochód realny
1739	8447	8447
1765	27 714	9898
1789	27 915*	5914*

Legenda: * – dochód powinien być prawdopodobnie wyższy, ponieważ lustracja nic nie wspomina o pańszczyźnie w Chmielniku, a ze skarg mieszczan wiemy, że byli oni zobowiązani do jej odrabiania.

Źródło: LNNBU, ACz, rkps 168; AGAD, ASK, XLVI, sygn. 12, 13.

Tabela 9. Dochód nominalny i realny pana ze starostwa chmielnickiego w latach 1739–1789 (w zł)

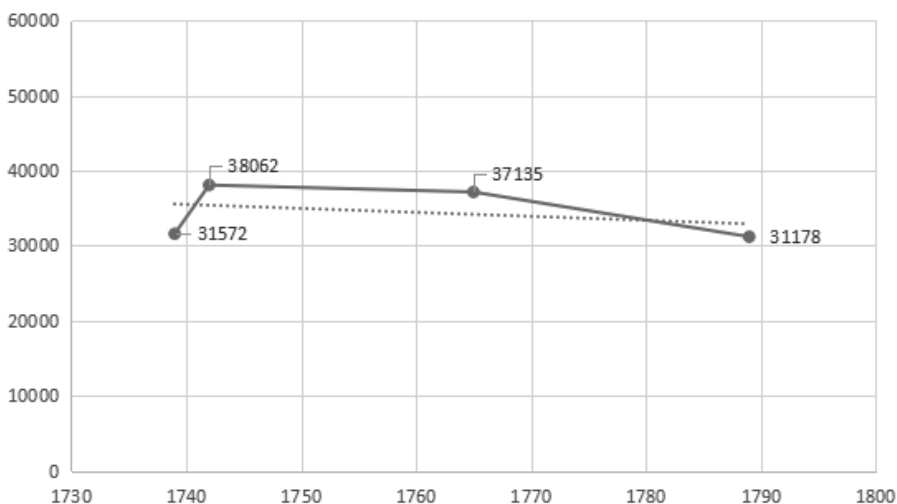
Rok	Dochód nominalny	Dochód realny
1739	31 572*	31 572*
1742	38 062**	38 062**
1765	103 979	37 135
1789	147 161***	31 178***

Legenda: * – dochód pański w 1739 r. był z pewnością trochę wyższy, ponieważ niektórych świadków poddanych (np. jaj i siana) nie uwzględniono w rachunkach; zob. niżej; ** – zakładam, że cena korca żyta w 1742 r. wynosiła tyle samo co w 1739 r., czyli 1 zł; zob. aneks. Inwentarz z 1742 r. obok ogólnego dochodu ze starostwa (38 062 zł) zawiera ponadto kategorię „Prowent któren się nie rachuje” (ok. 7373 zł) – dot. ona m.in. dochodów z pańszczyzny, siana czy kur; LNNBU, ACz, rkps 364, s. 17. Komentarz zawarty w inwentarzu z 1739 r. wyjaśnia, że „krescencyi siana, obory, kur, jajec, od chłopów należących groszowego i innych prowentów, które by należało rachować, tych wszystkich nie rachuje się z racji że antycypatiwe, jedne przy kontrakcie, drugie w rok po kontrakcie pieniądze liczy WMPan Dzierżawca”. Nie ma mowy o pańszczyźnie, ale nie pojawia się ona też w żadnym wcześniejszym

zestawieniu; LNNBU, ACz, rkps 168, s. 125–126. Umowę na dzierżawę starostwa zawarto na lata 1739–1742; BN, RO, rkps 13 686/II, s. 1. Dlatego nie doliczam „Prowentu...” do dochodu z 1742 r., ale trzeba pamiętać, że podobnie jak w przypadku dochodu z 1739 r. musiał być on nieznacznie wyższy; *** – dochód nominalny starostwa chmielnickiego w 1789 r. wyniósł 141 884 zł. Powiększyłem go o dochód ze wsi Sokolowej, Lelotek i Porubiniec w wysokości 5277 zł z tego samego roku.

Źródło: LNNBU, ACz, rkps 168, 364; AGAD, ASK, XLVI, sygn. 12, 13.

Wykres 2. Dochód realny pana ze starostwa chmielnickiego w latach 1739–1789 (w zł; linią przerywaną ukazano trend)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych zawartych w tab. 9.

Tabela 10. Struktura dochodu pana ze starostwa chmielnickiego w 1765 i 1789 r. (w zł)

Typ dochodu	1765			1789		
	dochód nominalny	dochód realny	%	dochód nominalny	dochód realny	%
Arenda karczemna	65 514	23 397,86	61,25	70 133,8	14 858,86	47,83
Pańszczyzna	18 012,67	6433,1	16,84	41 943,27	8886,29	28,61
Czynsz	6906,6	2466,64	6,46	15 307,67	3243,15	10,44
Inne ciężary feudalne	16 522,87	5901,03	15,45	19 234,73	4075,15	13,12
Suma	106 956,14*	38 198,63	100	146 619,47**	31 063,45	100

Legenda: * – minimalne odmienności względem liczb zawartych w tab. 9 wynikają z faktu, że lustratorzy zliczając ogólną sumę dochodu starostwa w 1765 r., pominęli dochód z niektórych miejscowości, które tutaj uwzględniłem oraz z drobnych błędów rachunkowych;** – minimalne odmienności względem liczb zawartych w tab. 9 wynikają z drobnych błędów rachunkowych. Dochód uzyskany w 1789 r. jest sumą dochodu ze starostwa chmielnickiego oraz wsi Sokolowa, Lelotka i Porubińce.

Źródło: AGAD, ASK, XLVI, sygn. 12, 13.

Tabela 11. Liczba gospodarstw, koni i wołów w wybranych wsiach starostwa chmielnickiego w 1763 i 1790 r.

Wieś	Gospodarstwa		Konie		Woły	
	1763	1790*	1763	1790	1763	1790
Bahrynówce	156	149	53	37	130	127
Czernielowce	38	20	20	2	40	22
Dubowa	73	94	37	37	93	84
Hołotek	60	41	6	0	34	42
Juwcza	144	141	68	60	110	122
Kaczanówka	137	95	218	165	32	104
Klityszcze	51	33	62	24	56	55
Kuryłowce	48	39	32	22	35	56
Kusikowce	63	72	21	35	75	48
Mazurówka	36	24	28	5	51	39
Mytnik Mały	26	43	35	22	34	41
Mytnik Wielki	82	92	114	51	72	86
Ossolinka	58	48	103	33	0	51
Semki	89	31	139	30	8	26
Serbinówka	38	30	42	27	14	20
Szeroka Grobla	61	49	49	28	58	70
Tomaszpol z Antonówką	108	67	142	89	108	95
Trybuchy	61	52	16	19	59	46
Wierzbówka	27	17	15	4	1	17
Winnikowce	66	64	39	21	74	54
Woytowce	62	47	110	64	18	36
Suma	1484	1248	1349	775	1102	1241

Legenda: * – inwentarz z 1790 r. nie podaje bliższych informacji o gospodarstwach szlacheckich, dlatego w tabeli uwzględniłem jedynie gospodarstwa chłopskie.

Źródło: LNNBU, BB, rkps 576; AGAD, ASK, LVI, sygn. C.2 III.

Tabela 12. Liczba gospodarstw dysponujących sprzężajem oraz gospodarstw pieszych w wybranych wsiach starostwach chmielnickiego w 1763 i 1790 r.

Wieś	Gospodarstwa dysponujące sprzężajem		Gospodarstwa piesze	
	1763	1790*	1763	1790*
Bahrynowce	75	63	81	86
Czernelowce	26	12	12	8
Dubowa	41	50	32	44
Holotek	23	13	37	28
Juwcza	79	77	65	64
Kaczanówka	110	68	27	27
Klityszcze	38	20	13	13
Kuryłowce	28	24	20	15
Kusikowce	42	25	21	47
Mazurówka	29	15	7	9
Mytnik Mały	20	25	6	18
Mytnik Wielki	63	62	19	30
Ossolinka	54	32	4	16
Semki	70	20	19	11
Serbinówka	25	21	13	9
Szeroka Grobla	49	31	12	18
Tomaszpol z Antonówką	95	36	13	31
Trybuchy	35	23	26	29
Wierzbówka	13	9	14	8
Winnikowce	39	32	27	32
Woytowce	47	30	15	17
Suma	1001	688	483	560

Legenda: * – inwentarz z 1790 r. nie podaje bliższych informacji o gospodarstwach szlacheckich, dlatego w tabeli uwzględniłem jedynie gospodarstwa chłopskie.

Źródło: LNNBU, BB, rkps 576; AGAD, ASK, LVI, sygn. C.2 III.

Tabela 13. Liczba gospodarstw pańszczyźnianych, czynszowych i libertowanych w wybranych wsiach starostwa chmielnickiego w 1763 i 1789 r.

Wies	1763				1789*			
	pańszczyźniane	czynszowe	libertowane	suma	pańszczyźniane	czynszowe	libertowane	suma
Bahrynowce	96	34	26	156	146	13	2	161
Czernelowce	22	16	0	38	19	17	0	36
Dubowa	51	5	17	73	3	88**	3	94
Holotek	39	11	10	60	36	4	1	41
Huta Stara i Huta Nowa	0	0	31	31	17	7	1	25
Juwcza	82	32	30	144	129	8	5	142
Kaczanówka	96	22	19	137	89	17	4	110
Klityszcze	35	12	4	51	28	17	2	47
Kuryłowce	32	10	6	48	30	16	2	48
Kusikowce	53	2	8	63	69	5	0	74
Maydan Czernielowski	0	0	24	24	10	1	0	11
Maydan Kuryłowski	0	0	96	96	0	35	0	35
Mazurówka	27	8	1	36	24	1	0	25
Mytnik Mały	24	2	0	26	38	3	4	45
Mytnik Wielki	58	12	12	82	78	17	8	103
Ossolinka	0	0	58	58	44	4	3	51
Semki	38	45	6	89	31	33	0	64
Sulimirki	43	26	1	70	28	15	5	48
Szeroka Grobla	37	18	6	61	48	0	3	51
Tomaszpol z Antonówką	82	20	6	108	62	29	1	92
Trybuchy	53	2	6	61	50	4	1	55
Wierzbówka	25	1	1	27	10	5	1	16
Winnikowce	57	3	6	66	63	1	0	64
Woytowce	31	25	6	62	36	32	0	68
Suma	981	306	380	1667	1088	372	46	1506

Legenda: * – inwentarz dołączony do lustracji z 1789 r. podaje mniejsze liczby gospodarstw niż inwentarz z 1790 r.; zob. przyp. 3; ** – spis dochodów wsi Dubowa zawarty w lustracji z 1789 r. wskazuje natomiast jednoznacznie, że jej mieszkańcy byli zobowiązani do odbywania pańszczyzny; AGAD, ASK, XLVI, sygn. 13, k. 209.

Źródło: LNNBU, BB, rkps 576; AGAD, ASK, XLVI, sygn. 13.

Tabela 14. Liczba gospodarstw odrabiających pańszczyznę w wysokości 2 dni w tygodniu latem i 1 dnia zimą oraz gospodarstw odrabiających pańszczyznę w wysokości 1 dnia w tygodniu latem i zimą w wybranych wsiach starostwa chmielnickiego w 1763 i 1789 r.

Wieś	1763		1789*	
	gospodarstwa odrabiające pańszczyznę w wysokości 2 dni w tygodniu latem i 1 dnia w tygodniu zimą	gospodarstwa odrabiające pańszczyznę w wysokości 1 dnia w tygodniu latem i zimą	gospodarstwa odrabiające pańszczyznę w wysokości 2 dni w tygodniu latem i 1 dnia w tygodniu zimą	gospodarstwa odrabiające pańszczyznę w wysokości 1 dnia w tygodniu latem i zimą
Bahrynówce	0	96	109	37
Czernielowce	22	0	19	0
Dubowa	0	51	0	3***
Holotek	0	39	0	36
Huta Stara i Huta Nowa	0	0	0	17
Juwcza	0	82	102	27
Kaczanówka	96**	0	86	3
Klityszcze	26	9	28	0
Kuryłowce	21	11	23	7
Kusikowce	36	17	31	38
Maydan Czernielowski	0	0	0	10
Mazurówka	27**	0	9	15
Mytnik Mały	0	24	33	5
Mytnik Wielki	58	0	59	19
Ossolinka	0	0	31	13
Semki	0	38	30	1
Sulimirki	43	0	28	0
Szeroka Grobla	0	37	42	6
Tomaszpol z Antonówką	54	28	55	7
Trybuchy	0	53	49	1
Wierzbówka	0	25	0	10
Winnikowce	35	22	41	22
Woytowce	31	0	36	0
Suma	449	532	811	277

Legenda: * – przyjmuję, że gospodarstwa, przy których widnieje adnotacja „arendarski”, były zobowiązane do odrabiania pańszczyzny; ** – gospodarstwa odrabiające pańszczyznę w wysokości 1,5 dnia w tygodniu zimą i latem; *** – w przypadku wsi Dubowa nie ma informacji pozwalających określić wymiar pańszczyzny; zakładam, że wynosił on 1 dzień w tygodniu tak latem, jak i zimą (zob. tab. 13).

Źródło: LNNBU, BB, rkps 576; AGAD, ASK, XLVI, sygn. 13.

Tabela 15. Liczba gospodarstw i wymiar pańszczyzny (w dniach) w wybranych wsiach starostwa chmielnickiego w 1765 i 1789 r.

Wieś	1765		1789	
	liczba gospodarstw (1763)	liczba dni pańszczyzny	liczba gospodarstw (1790)	liczba dni pańszczyzny
Bahrynowce	156	5460	156	13 789
Czernielowce	38	1600	36	1943
Dubowa	73	2912	94	1889
Hołotek	60	2444	41	2593
Huta Stara i Huta Nowa	31	0	42	1003
Juwcza	144	4888	148	12 492
Kaczanówka	137	6938	111	8509
Klityszcze	51	2668	47	2896
Kuryłowce	48	1792	47	2754
Kusikowce	63	3568	73	6180
Lelotka	27*	996	30	1376
Maydan Czernielowski	24	0	13	734
Maydan Kuryłowski	96	0	36	0
Maydan Stasiowy	15	0	19	1404
Mytnik Wielki i Mytnik Mały	108	5735	150	11 032
Ossolinka	58	0	50	4001
Porubińce	41*	2048	26	1755
Semki	89	1716	65	2799
Serbinówka	38	2204	44	2423
Sokolowa	51*	2704	50	4089
Sulimirki	70	2592	48**	3436***
Szeroka Grobla	61	988	50	5109
Tereszpol	99	4160	155	6784
Tomaszpol z Antonówką	108	5710	92	6158
Trościaniec (Biały Rękaw)	130	4732	109	4444
Trybuchy	61	2600	54	4937
Wierzbówka	27	1300	21	764
Winnikowce	66	4180	64	5859
Woytowce	62	2640	72	4171
Suma	2032	76 575	1943	125 323

Legenda: * – dane za 1767 r.; zob. tab. 5; ** – dane za 1789 r.; *** – dane za 1788 r.

Źródło: LNNBU, BB, rkps 576; AGAD, ASK, XLVI, sygn. 12, 13; AGAD, ASK, LVI, sygn. C.2 I, C.2 III.

Tabela 16. Zaludnienie wybranych wsi w (byłym) starostwie chmielnickim w 1790 i ok. 1822 r.

Wieś	1790		ok. 1822	
	liczba gospodarstw	liczba mieszkańców	liczba dusz męskich	liczba mieszkańców
Bahrynowce	156	1019	790	1580
Czernielowce	36	235	92	184
Dubowa	94	614	363	726
Hołotek	41	268	171	342
Huta Nowa	17	111	36	72
Huta Stara	25	163	78	156
Juwcza	148	966	644	1288
Kaczanówka	111	725	377	754
Klityszcze	47	307	148	296
Kuryłowce	47	307	290	580
Kusikowce	73	477	270	540
Lelotka	30	196	106	212
Makarowa	23	150	104	208
Maydan Czernielowski	13	85	45	90
Maydan Kuryłowski	36	235	115	230
Maydan Sowin	10	65	51	102
Mazurówka	25	163	107	214
Mytnik Mały	46	300	137	274
Mytnik Wielki	104	679	351	702
Ossolinka	50	327	209	418
Porubińce	26	170	98	196
Semki	65	424	109	218
Serbinówka	44	287	116	232
Sokołowa	50	327	238	476
Sulimirki	48*	313	104	208
Szeroka Grobla	50	327	273	546
Tereszpol	155	1012	324	648
Tomaszpol z Antonówką	92	601	320	640
Trościaniec (Biały Rękaw)	109	712	195	390
Trybuchy	54	353	200	400
Wierzbówka	21	137	64	128

Winnikowce	64	418	315	630
Woytowce	72	470	137	274
Suma	1982	12 943**	6977	13 954***

Legenda: * – dane za 1789 r.; ** – M. Kędelski i M. Kędelski przyjmują, że zaludnienie dymu/gospodarstwa na osiemnastowiecznej Ukrainie Prawobrzeżnej wynosiło 6,5. Dokładne badania M. Szoltyśka zdają się potwierdzać tę wartość dla samego Podola, gdzie dym miałby średnio liczyć właśnie 6,53 mieszkańca. Zakładam, że zaludnienie gospodarstwa (dymu) najlepiej oddaje wartość „mean experienced houseful size”; M. Kędelski, *Zaludnienie prawobrzeżnej Ukrainy w drugiej połowie XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 18, 1990, s. 66; M. Szoltysek, *Rethinking East-Central Europe. Family Systems and Co-Residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Contexts and Analyses*, t. 1, Bern 2015, s. 599–600. Dlatego też, aby uzyskać liczbę mieszkańców w 1790 r., pomnożyłem liczbę gospodarstw w każdej wsi przez 6,53; *** – liczbę mieszkańców ok. 1822 r. otrzymałem, mnożąc dusze męskie razy 2.

Źródło: AGAD, ASK, XLVI, sygn. 13; AGAD, ASK, LVI, sygn. C.2 III; W. Marczyński, *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej*, t. 2, Wilno 1822.

Aneks. Cena korca żyta na Podolu w XVIII w.

Najbardziej miarodajnymi cenami na osiemnastowiecznym Podolu były ceny korca żyta. Przede wszystkim dlatego, że „województwo podolskie pod względem struktury zasiewów przedstawia się nam jako dość jednolity teren z wyraźną przewagą uprawy żyta”¹⁴⁴. Drugi powód ma charakter praktyczny. Współczesnym nie umknęło, że żyto było najważniejszym zbożem i dlatego na jego temat zachowało się najwięcej informacji. Ruch cen na Podolu w XVIII w. znamy przede wszystkim dzięki pracom Walentyny Markiny, która opracowała go na podstawie sumariuszy podolskich posiadłości Czartoryskich¹⁴⁵.

Ponieważ dysponuję inwentarzem z 1739 r. oraz kalkulacjami dochodowości starostwa zawartymi w lustracjach z 1765 i 1789 r., musiałem ustalić wysokość ceny korca żyta dla każdego z tych przedziałów czasowych. Dzięki temu wyliczyłem stopę inflacji, co pozwoliło mi określić wielkość realnego dochodu pana ze starostwa chmielnickiego.

W przypadku inwentarza z 1739 i lustracji z 1765 r. nie ma większych problemów. Źródła nie przekazują informacji o jakimkolwiek kryzysie, który miałby mieć miejsce pod koniec lat trzydziestych XVIII w., a biorąc pod uwagę skrupulatność, z jaką zwykle notowano przypadki zaraz, buntów czy grabieży, można założyć, że był to spokojny czas. Z kolei sporządzenie lustracji z 1765 r. przypada na okres sprzed trudności, jakich doznało później Podole.

¹⁴⁴ W. Serczyk, dz. cyt., s. 71.

¹⁴⁵ В. Маркина, *Магнатское поместье...*, s. 210–211; też, *Движение цен в магнатских латифундиях Правобережной Украины во второй половине XVIII в.*, „Ежегодник по аграрной истории восточной Европы” 1963, s. 337–346.

Kłopoty pojawiają się dopiero przy lustracji z 1789 r., którą przeprowadzono w dobie wojny rosyjsko-tureckiej. Gdyby ceny z tego okresu posłużyły mi za deflator, okazałoby się, że starostwo chmielnickie po 1787 r. praktycznie przestało przynosić zyski. W 1789 r. dochód nominalny starostwa wyniósł 141 884 zł. Minimalna cena korca żyta w 1787 r. to 11 zł¹⁴⁶. Jeżeli cena korca żyta w wysokości 1 zł = 100%, realny dochód starostwa równałby się w takim wypadku 12 899 zł. Ale gdyby zastosować do tego samego dochodu nominalnego cenę korca żyta z 1784 r., czyli 5 zł, to wtedy dochód realny wyniósłby 28 377 zł. A przecież sytuacja nie mogła się zmienić tak diametralnie na przestrzeni zaledwie kilku lat. Z tego też powodu do obliczenia dochodu realnego starostwa chmielniczego w końcu lat osiemdziesiątych XVIII w. wykorzystałem ceny sprzed wojny. Dodatkowym argumentem na rzecz takiego podejścia jest to, że lustracja została sporządzona na podstawie inwentarzy z lat 1786–1788.

Innego rodzaju niedogodność stanowi fakt, że wiadomości zebrane przez Markinę o cenach żyta nie sięgają poza 1748 r., kiedy to cena wyniosła 1 zł. Według jej danych taka cena utrzymywała się do 1756 r., by potem wzrosnąć, ale jeszcze w 1762 i 1764 r. powróciła do początkowego poziomu. Przyjmuję, że cena korca żyta ok. 1739 r. wynosiła maksymalnie 1 zł. Nie jest raczej możliwe, aby żyto kosztowało w 1739 r. więcej niż w 1748 r., jeżeli jego cena na Podolu oscylowała w granicach 1 zł jeszcze na początku lat sześćdziesiątych XVIII w.

Słowa wyjaśnienia wymaga jeszcze kwestia cen kruszcowych. Sądzę, że w sporze o sens przeliczenia cen nominalnych na ich kruszcowy odpowiednik rację mają ci autorzy, którzy podkreślają nieracjonalność i zawodność tego rodzaju zabiegów¹⁴⁷.

Krótko mówiąc, przyjmuję, że cena korca żyta w 1739 r. wyniosła 1 zł, w latach 1761–1768 średnia cena korca żyta równała się 2,80 zł (wzrost o 2,8 raza w stosunku do 1739 r.), a w latach 1780–1785 – 4,72 zł (wzrost o 4,72 raza w stosunku do 1739 r.).

¹⁴⁶ W 1788 r. wyniosła 8–10 zł, a w 1790 r. 7–13 zł, a więc wykorzystanie minimalnej wartości z 1787 r. wydaje się uzasadnione – maksymalnie korzec żyta kosztował wówczas 18 zł.

¹⁴⁷ W nauce polskiej szkoła F. Bujaka (m.in. S. Hoszowski) zdecydowanie opowiadała się za przeliczeniem cen nominalnych na kruszcowe. Przeciwnie stanowisko zajęli J. Rutkowski i W. Kula; W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963, s. 540–544.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
Archiwum Skarbu Koronnego, I, sygn. 71;
Archiwum Skarbu Koronnego, XLVI, sygn. 12, 13;
Archiwum Skarbu Koronnego, LVI, sygn. C.2 I, C.2 III;
Metryka Koronna, XVIII, sygn. 73, 74;
Zbiór Aleksandra Czołowskiego, sygn. 315.

Biblioteka Narodowa w Warszawie
Rękopisy Ossolineum, rkps 13 686/II.

Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka
Oddział Rękopisów, zespół 4, Zbiór Rękopisów Biblioteki Baworowskich, rkps 576; zespół 5, Rękopisy Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, rkps 4282/II, rkps 4458/II; zespół 141, Zbiór Aleksandra Czołowskiego, rkps 168, 364, 1453, 1676, 1684.

Źródła drukowane

Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564–1565, cz. 1, wyd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz, Warszawa–Łódź 1992.

Lustracje królewszczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa 1877.

The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681). Defter-i Mufasal-i Eyalet-i Kamaniçe, t. 1–2, red. D. Kołodziejczyk, Cambridge (Mass.) 2004.

Архивъ Юго-Западной Россіи, cz. 5, t. 2: *Переписи еврейскаго населенія въ юго-западномъ крае въ 1765–1791 гг.*, Кієвъ 1890.

Архивъ Юго-Западной Россіи, cz. 7, t. 2: *Акты о заселеніи юго-западной Россіи*, Кієвъ 1890.

Архивъ Юго-Западной Россіи, cz. 7, t. 3: *Акты о заселеніи Южной Россіи XVI–XVIII в.в. (2)*, Кієвъ 1905.

Жерела до історії України-Руси, t. 7: *Люстрація королівщин в руських землях Корони з р. 1570*, Львів 1903.

Скочилас І., *Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія*, t. 2: *Протоколи генеральних візитацій*, Львів 2004.

Opracowania

- Abel W., *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*, Hamburg–Berlin 1966.
- Baszanowski J., *Handel wołami w Polsce w XVI–XVIII wieku*, Szczęśne 2017.
- Braudel F., *L'identité de la France*, t. 3: *Les Hommes et les Choses II*, Paris 1986.
- Chaunu P., *La civilisation de l'Europe classique*, Paris 1984.
- Chayanov A., *The Theory of Peasant Economy*, Homewood 1966.
- Epszstein T., *Wielka własność ziemska w guberni podolskiej w pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 2017.
- Gieysztorowa I., *Badania nad historią zaludnienia Polski*, KHKM, t. 11, 1963, nr 3–4, s. 523–562.
- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 2, Warszawa 1901.
- Guldon Z., *Związki handlowe dóbr magnackich na prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w XVIII wieku*, Toruń 1966.
- Guldon Z., Krikun N., *Spis dymów prawobrzeżnej Ukrainy z roku 1775*, „Studia Źródłoznawcze” 24, 1979, s. 181–186.
- Harlaftis G., *Black Sea and Its Maritime Networks, 1770s–1820s. The Beginnings of Its European Integration*, w: *Reti marittime come fattori dell'integrazione europea / Maritime Networks as a Factor in European Integration. Selezione di ricerche / Selection of Essays*, red. G. Nigro, Firenze 2019 (Fondazione Istituto Internazionale di Storia Economica „F. Datini” Prato, serie II – Atti delle „Settimane di Studi” e altri Convegni), s. 355–382.
- Herlihy D., *The Black Death and the Transformation of the West*, Cambridge (Mass.)–London 1997.
- Hoffman P., *Growth in a Traditional Society. The French Countryside, 1450–1815*, Princeton 1996.
- Jabłonowski A., *Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej*, Oświęcim 2018.
- Jańczak J., *Powstanie Paleja*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego”, Seria A. Historia III, 1960, s. 79–155.
- Karpiński A., *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, Warszawa 2000.
- Kędełski M., *Zaludnienie prawobrzeżnej Ukrainy w drugiej połowie XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 18, 1990, s. 53–91.
- Kula W., *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963.
- Kula W., *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, Warszawa 1983.
- Kula W., Leskiewiczowa J., *Ks. Józef Czartoryski: Myśli Moje o Zasadach Gospodarskich*, PH, t. 46, 1955, nr 3, s. 445–452.
- Le Roy Ladurie E., *Les paysans de Languedoc*, t. 1–2, Paris 1966.
- Marczyński W., *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej*, t. 2, Wilno 1822.

- McNeill W., *Europe's Steppe Frontier 1500–1800*, Chicago 1975.
- Mielczarski S., *Rynek zbożowy na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Próba rejonizacji*, Gdańsk 1962.
- Mucha J., *Organizacja diecezji kamienieckiej do 1795 roku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne. Historia Kościoła” 30, 1983, nr 4, s. 61–284.
- Perdenia J., *Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.
- Podraza A., Rostworowski E., *Materiały do sytuacji na Ukrainie Prawobrzeżnej i ruchów hajdamackich lat 50-tych i 60-tych XVIII wieku z korespondencji Jerzego Wandalina Mniszcha*, PH, t. 47, 1956, nr 1, s. 143–160.
- Rychlikowa I., *Dwie książki o gospodarstwie magnackim na Ukrainie prawobrzeżnej w XVIII w.*, PH, t. 59, 1968, nr 1, s. 138–163.
- Serczyk W., *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.
- Sobczak T., rec.: W. Markina, *Magnatskoje pomiestie Prawobierieżnoj Ukrainy wtoroj połowiny XVIII w.*, Kijew 1961, KHKM, t. 11, 1963, nr 2, s. 441–442.
- Szołtysek M., *Rethinking East-Central Europe. Family Systems and Co-Residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Contexts and Analyses*, t. 1, Bern 2015.
- Thorner D., *Peasant Economy as a Category in Economic History*, w: *Peasants and Peasant Societies. Selected Readings*, red. T. Shanin, Harmondsworth 1973, s. 202–218.
- Wallerstein I., *The Modern World-System*, t. 1: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Berkeley–Los Angeles–London 2011.
- Баранович А., *Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в.*, Москва 1955.
- Дружинина Е., *Северное Причерноморье в 1775–1800 гг.*, Москва 1959.
- Кабузан В., *Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (По материалам ревизий)*, Москва 1971.
- Крикун М., *З історії заселення Подільського воеводства в першій половині XVIII ст.*, „Вісник Львівського університету. Серія історична” 2, 1965, s. 72–76.
- Крикун М., *Природний рух населення на Правобережній Україні у 80-х – на початку 90-х років XVIII ст.*, „Вісник Львівського університету. Серія історична” 37, 2002, nr 2, s. 62–72.
- Маркина В., *Движение цен в магнатских латифундиях Правобережной Украины во второй половине XVIII в.*, „Ежегодник по аграрной истории восточной Европы” 1963, s. 337–346.
- Маркина В., *Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII ст.*, Киев 1971.
- Маркина В., *Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие)*, Киев 1961.

Неселовський О., *Наймити та наймички на Поділля в XVIII ст. (Матеріяли до історії економіки Поділля)*, „Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти” 2, 1927, s. 1–38.

Печерин В., *Замогильные записки (Aprologia pro vita mea)*, w: *Русское общество 30-х годов XIX в. Люди и идеи. Мемуары современников*, red. И. Федосов, Москва 1989, s. 148–311.

Труды Подольскаго епархіального историко-статистическаго комитета, t. 9: *Приходы и церкви Подольской епархіи*, red. Е. Сецинский, Каменець-Подольськ 1901.

Adam Włodarski

Growth and stagnation of peasant economy.
The case of the Khmilnyk Starosty in the eighteenth century
(Summary)

The present article is a case study of the economy of the Khmilnyk (Chmielnik, Хмільник) Starosty in the eighteenth century. The body of source material used to reconstruct the state of the local economy primarily comprises lustration documents and inventory registers. The first part of the paper presents D. Thorner's macroeconomic model of peasant economy and its application by F. Braudel, who argued that peasant economy was a structure prevalent in the history of France. The second part of the article focuses on locating the Khmilnyk Starosty on the economic map of the early modern world. The volume of production of the starosty's main export good in the eighteenth century – potash – shows that the unit was situated on the peripheries of the European world-system. The third part of the paper is devoted to the growth and crisis of the Khmilnyk Starosty economy in the sixteenth and seventeenth century. In the sixteenth century, the starosty experienced rapid development which transformed into an even deeper crisis in the aftermath of the wars and invasions of the seventeenth century, with the starosty's hardships exacerbated by its location on the Tatar Black Trail. The fourth, pivotal part of the analysis tells of the story of the growth and stagnation of the Khmilnyk Starosty economy in the eighteenth century. The initial dynamic development gave way to long-lasting stagnation resulting from the law of diminishing returns. Following E. Le Roy Ladurie's neo-Malthusian theory of grand agrarian cycle, the article divides the eighteenth-century economic history of the Khmilnyk Starosty into three stages: (1) low water mark of the society; (2) advance; (3) maturity. The early modern Khmilnyk Starosty was based on peasant economy. In the period between the sixteenth and the eighteenth century, the structure experienced two fluctuations: the earlier (sixteenth-seventeenth century) was referred to as the “Tatar conjuncture,” and the second one (eighteenth century) – the “Malthusian conjuncture.”

Adam Włodarski – doktorant Szkoły Doktorskiej Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Warszawskiego (dyscyplina: historia). Absolwent historii na Wydziale Historycznym i prawa na Wydziale Prawa i Administracji UW. Młodszy wykonawca w projekcie badawczym Narodowego Centrum Nauki nr 2017/27/B/HS3/00151 pt. „»Wielka i Mała Rozbieżność« widziane przez szkła korporacji: mieszkańcy Europy Środkowo-Wschodniej w Azji w XVII wieku”.

Adam Włodarski – PhD candidate at the Doctoral School of Humanities at the University of Warsaw (field of study: history). He graduated in history from the Faculty of History, University of Warsaw, and in law from the Faculty of Law and Administration, University of Warsaw. Junior Co-Investigator in the research project of the National Science Center no. 2017/27/B/HS3/00151, titled “*Wielka i Mała Rozbieżność*” widziane przez szkła korporacji: mieszkańcy Europy Środkowo-Wschodniej w Azji w XVII wieku (“Tracing the Great and Little Divergence Through Corporate Lenses: Central-Eastern Europeans in Asia in the Seventeenth Century”).

E-mail: a.wlodarski@uw.edu.pl.